

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆԻ
ՀՈԳԵԻՈՐ ՍԻԻՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ՝ ՎԵՐ. Ե. Ս. ԲԱՍՏՈՒՆԻ

9(47.925
Գ-26

5 OCT 2011

9(47.925)

P-26

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

ԵՒ

ԻՐ ՇՐՋԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԳՐԵՑ

ՎԵՐ. ԵՂԻԱ Ա. ԲԱՍՈՒՆԻ

Դեղատնային համալսարան
Դեկտեմբեր 1972 թ. 15.18

ՊԵՏՐՈՒԹ

1989

ՄԱՍՆՈՐՈՒ ՀՈՅՄ

43

ԳԼԽԱՎՈՐ ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՍՆ

ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐԱԿԱՆ

ՏՊԳՐ. ՇՆՈՐՀՈՐԴԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ, ՊԵՐՈՒԹ

ՏԱՐԱԿԱՆ

206

Այս գրքիչը կը ձօնեմ

Ազգիս Երիտասարդներուն:

5285-43

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գրուածքներէս չորս կտոր ամփոփուած են յառաջիկայ հատորին մէջ, բոլորն ալ մեր ազգային պատմութեան Բագրատունեաց շրջանը լուսաբանելու սահմանուած: Առաջինը բանախօսութիւն մըն է՝ 1938 Ս.պրիլ 10ին Հայ Աւետ. Երիտասարդաց Միութեան ամսական հաւաքոյթին մէջ խօսուած: Այդ ատեն իսկ փափաք յայտնուած էր զայն տպուած ձեւով տեսնելու, եւ բարեկամներ անշուշտ ուրախ պիտի ըլլան որ վերջապէս այդ փափաքին զոհացում կը տրուի: Երկրորդը եւ երրորդը հեղինակին «Պատմական Հայ Կիներ» ընդարձակ ուսումնասիրութենէն մասեր են՝ որոնք «Պատմական Արձագանգ» երկշաբաթաթերթին մէջ արդէն լոյս տեսան: Չորրորդը նոյնպէս բանախօսութիւն մըն է Հալէպի Հայ Երիտասարդաց Ակումբին մէջ խօսուած, նիւթն իրենցմէ առաջարկուած ըլլալով, եւ ապա մասնաւոր խնդրանքի վրայ Հալէպի Ամերիկեան Դոլէճի հայ ուսանողութեան ալ կրկնուած:

Չորս գրուածքներն ալ իրարու հետ սերտօրէն աւելցակից են, եւ միեւնոյն իրը չորս տարբեր անկիւններէ դիտելու ջանք մը կը կազմեն: Կը խորհիմ թէ այս կերպով պատկերը աւելի կենդանի եւ հաստատատիպ պիտի դրոշմուի: Առաջին գրուածքին ենթատիտղոսը արդէն բաւականաչափ լայն է չորսն ալ ընդգրկելու: Ասով դիտուածն է յիշեալ ամենակարեւոր շրջանը մեր ժողովուրդին աւելի լաւ ճանչցնել, սա վստահութեամբ թէ ճանչնալն արդէն գնահատելու ալ պիտի մղէ:

7587-73

Իմ խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Հայ
Աւետարանական Բարձրագոյն Վարժարանի ներկայ
տարուայ շրջանաւարտ կարգին, որ այս ծրագիրը
յղացան գրուածքներէս գէթ այսչափ մը հրատարա-
կութեան տալու. շնորհակալ եմ այդ ծրագիրը իրենց
թելադրող ազնիւ անձին, նաեւ ուրիշ բոլոր բարե-
կամներու որոնք այս ձեռնարկին քաջալերելու գորա-
վիճ կանգնեցան բարոյապէս կամ նիւթապէս:

Մաղթանքս սա է որ Աստուծոյ ողորմութեամբ
սոյն գրքոյկը մեր նոր սերունդին մտաւոր հաճոյքի
հետ հոգեւոր օրհնութիւն բերէ:

Պէյրոք, 9 Յունիս 1939

Ե. Ս. ԲԱՍՍՈՒՆԻ

Յ Ա Ն Կ

1. Աւոս Ողորմած
2. Խոստովանոյ՛ Թագունի
3. Շուշանիկ Տիկին
4. Ս. Դիգոր Նաւեկացի

7587.73

ԱՀՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հայաստանի վրայ Բազրատունեաց իշխանութեան չրջանին, նախ Ժ. դարուն սկիզբը 38 տարի տեւող տառապանաց ժամանակ մը կայ, որուն կը յաջորդէ 92 տարուայ խաղաղութեան և շինութեան ժամանակ մը՝ Աբաս, Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ. Շահնշահ և Գագիկ Ա. Տիեզերակալ թագաւորներուն ներքեւ։ Արդարեւ պետութեան միութիւնը խորտակուած էր արդէն, եւ Հայաստան բազմաթիւ մանր մանր թագաւորութեանց բաժնուած։ Նախ Սմբատ Ա. 889ին իր ձեռքով վրաց թագաւոր պսակած էր Ատրնկրսեհը որ Բազրատունի ծագում ունէր։ Քիչ յետոյ Ափխազք առանձին թագաւորութիւն կազմեցին, Աղուանք ալ նորոգեցին իրենց կործանեալ հին թագաւորութիւնը։ Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւնը անջատուեցաւ 908ին՝ Գագիկ Արծրունիով, որուն թագ տուաւ Յուսուփ ռաթիկանը՝ Սմբատի զօրութիւնը տկարացնելու մտքով։ Շատ չանցած Սիւնիք ալ զատուեցան իբրեւ ուրոյն թագաւորութիւն։ Վերջապէս 920ին բուն Բազրատունեաց կալուածն անգամ երկ-կիսուեցաւ, թէեւ բարեբախտաբար քիչ յետոյ կրկին միացաւ։ Ապստամբող ու զատուող մասերը հնազանդութեան բերելու և նորէն միացեալ ու զօրաւոր քաղաքական մարմին մը կազմելու համար Սմբատ Ա.ի և Աշոտ Բ.

Մ Մ Ս Ս

1. Նախնային տարի
2. Բազրատունեաց
3. Բազրատունեաց
4. Ս. Ս. Ս. Ս.

Երկաթի բոլոր ջանքերն անյաջող անցան: Հետեւաբար, Աբաս թագաւորն ու յաջորդները խոհեմութիւն ունեցան բոլորովին հրաժարելու իրենց նախորդներուն զինուորապաշտ քաղաքականութենէն և այսպէս խաղաղութեան չրջան մը բերելու Հայոց բազմաշարժար երկրին: Անոնք բաւականացան իրենց տոհմային կալուածներով և աշխատեցան սոսկ իրենց բարոյական հեղինակութիւնն արժեցնել միւս երկրորդական թագաւորութիւններուն վրայ: Այս կերպով, ազգամիջեան պատերազմներ դադրեցան, երկիրը խաղաղեցաւ, երկրագործութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը, որոնք ժողովուրդի մը բարօրութեան ազդիւրներն են, ծաղկեցան ու նշանաւոր բարգաւաճման մը հասան:

Աբաս թագաւորն իր աթոռը Կարս քաղաքին մէջ հաստատելով, իր բոլոր ուշադրութիւնը դարձուց ժողովուրդի բարօրութեան վրայ, աշխատելով անոր վէրքերը բուժել և նիւթական ու բարոյական վիճակը բարելաւել: Ատրպատականի ընդհանուր կառավարիչ Աֆշինի հետ խաղաղութեան նոր դաշինք կապեց և Գուինի արաբ ոստիկանին հետ ալ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատեց: Գերեալ հայ իշխանները փոխանակուեցան արաբ զերիներու հետ և իրենց առջի զիրքերուն մէջ վերահաստատուեցան: Այսպիսով վստահութիւնը կամաց կամաց տիրեց ամէն տեղ, և ժողովուրդը սկսաւ խաղաղութեան բարիքները վայելել:

Աբաս՝ 23 տարի բարեռք կառավարելէ ետքը՝ 951ին մեռաւ, իր ետեւը երկու որդիներ թողլով, Առն և Մուսել անուն: Անդրանիկը՝ Աշոտ Գ. յաջորդեց իր հօրը, իր կրտսեր եղբայրն ալ՝ Վանանդի կառավարիչ կարգելով: Աբասի վերջին տարիներ

ըուն կովկասեան ցեղերու ասպատակները շատցեր էին. ուստի Աշոտ անմիջապէս 45,000 հետեւակ ու ձիաւոր զինուորներէ բաղկացեալ զօրաւոր բանակ մը կազմեց և Գէորգ Մարզպետունիի որդւոյն Գոռի հրամանատարութեան ներքեւ դրաւ: Անով նախ և առաջ թագաւորութեան կեդրոնական նահանգ Շիրակը մաքրեց բոլոր ասպատակներէն և չրջակայ թշնամիներուն ալ յարձակումները զսպեց: Ասիկա երեք տարի տեւեց: Աշոտ իր ժողովուրդին տնտեսական ու նիւթական զարգացման հետ երկրի պաշտպանութեան վրայ ալ առանձին խնամք տարաւ, որովհետեւ այնպիսի ժամանակի մը մէջ կը թագաւորէր, երբ հզօրի իրաւունքէն դուրս ուրիշ իրաւունք չէր ճանչցուեր: Ուստի երկրին այլեւայլ կողմերը բերդերու և ամրոցներու թիւը շատցուց, նաեւ մշտակայ բանակին թիւը հետզհետէ մինչեւ 90,000 բարձրացուց: 964ին ալ Անիի չուրջը պարիսպներ քաշել տալով՝ թշնամեաց արշաւանքներուն դէմ զօրաւոր պատուար մը կանգնեց մայրաքաղաքին համար: Նա իր բանակին պատկառելի զօրութիւնը խոհեմութեամբ գործածեց, որ թըշնամիները յարգեն իր բարոյական ոյժը: Օրինակ. Միջագետքի Համաուն զօրապետը 959ին ամիրապետէն ապստամբելով, Հայաստանի սահմանները մտած էր երկիրը ասպատակելու: Աշոտ անոր դէմ գնաց եւ փառաւոր յաղթութիւն մը չահեցաւ. զերի բռնեց ապրտամբը և գլուխը կտրելով ամիրապետին զրկեց: Բնականաբար ամիրապետը չափազանց զոհ մնաց, շատ թանկագին ընծաներ զրկեց Աշոտին. անոր տուաւ Շահաւադի Արմէն տիտղոսը և արտօնեց որ արաբական ոճով չալմա փաթթէ իր գլուխը:

Ուրիշ աւելի ետքի օրինակ մըն ալ հետեւեալն է. Հոռոմներու Յովհաննէս Չմչկիկ թագաւորը, որուն

սոսկալի անունը յիշելով այլազգի մայրեր իրենց քնանալ չուզող երախաները կը վախցնէին, 974ին եկաւ ու բանակ դրաւ Տարօնի մէջ և կը սպառնար Աշոտի թագաւորութեան: Հայոց թագաւորը 80,000 զօրքով ելաւ կայսեր դէմ, որ ակնածելով այս զօրութենէն, խնդիրն անուշի կապեց և միայն 10,000 հեծելազօրք իբր օժանդակ խնդրեց իր Միջագետքի վրայ ընելու արշաւանքին համար:

Այսու ամենայնիւ, երբ թագաւորին վերոյիշեալ Մուշեղ եղբայրը 960ին կարգ մը կուսակիցներ չահելով Վանանդ գաւառին մէջ փոքր թագաւորութիւն մը հիմնեց, Կարս մայրաքաղաքով, Աշոտ չուզեց եղբայրասպան պատերազմ բանալ անոր դէմ, այլ թոյլատրեց որ ան ալ ինքնավար թագաւորի մը պէս իշխէ՝ պայմանաւ որ զինքը իբրեւ գլխաւոր ճանչնայ: Ահա այսպէս հզօրն Աշոտ իր խոհեմ ու խաղաղասէր բնաւորութեամբը նշանաւոր հանդիսացաւ:

Աշոտ Գ. թէեւ 952ին զահակալած էր, սակայն դեռ չէր թագադրուած: Վերջապէս իր զահակալուած թենէն ինը տարի ետքը, 961 թուականին Անանիայաթողիկոսին հրաւերովը Հայաստանի բոլոր երկրորդական թագաւորներն իրենց իշխաններով եկան հաւաքուեցան Անի քաղաքին մէջ, Աշոտ Շահանշահը մեծահանդէս արարողութեամբ քագաւոր օծելու, ինչ որ տակաւին երբեք չէր կատարուած ուէէ հայ թագաւորի վրայ: Հայ թագաւորներէն զատ, Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորն ու Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ եկան այս հանգէսին: Կատարուած արարողութեան ախարհն օծման նշանակութիւնը այս պիտի ըլլայ որ բոլոր միւս թագաւորներն այս կերպով պաշտօնապէս ընդունած կ'ըլլային Աշոտի գերագահութիւնը ամբողջ Հայաստանի վրայ, և զանի Աստուծոյ կողմէ քնքուած

«Արքայից արքայ» կը ճանչնային:

Աշոտ Գ. թագաւորն էր որ առաջին անգամ թագաւորութեան աթոռը հաստատեց Անի քաղաք, որ այնուհետեւ Բագրատունի թագաւորաց մնայուն աթոռանիստն եղաւ: Աշոտ իր նոր մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար ամուր միջնաբերդ մը կառոյց: 964ին ալ Անիի շուրջը պարիսպներ քաշել տալով՝ թշնամեաց արշաւանքներուն դէմ զօրաւոր պատուար մը կանգնեց: Թէեւ Անի քաղաքն սքանչելի ու հռչակաւոր դարձնող հայ ճարտարապետութեան ու հայ քանդակագործութեան բաղմամբիւ ու հոյակապ հրաշակերտներն աւելի Աշոտ Գ.ի յաջորդող իր երկու որդիներուն կը պատկանին, սակայն Անիի այդ փառահեղ շրջանին, հիմը դրած ըլլալու պատիւը կը վերաբերի Աշոտ Ուղորմածին:

Աբաս թագաւորը և որդին Աշոտ Գ. Ողորմած մեծ ջանքեր ըրին երկրին ընդհանուր վերաշինութեան համար. վերականգնեցին հարիւրաւոր զիւղեր, աւաններ ու քաղաքներ՝ որոնք քառասնամեայ պատերազմներու միջոցին քանդուած էին, և մասնաւոր փոյթ տարին երկրագործութիւնը ծաղկեցնելու: Անոնք յատուկ աշխատանք թափեցին Հայաստանի ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնն ալ զարգացնելու, որով Գագիկ Ա.ի օրով (990-1020) մեր երկրին վաճառչահ քաղաքները — Անի, Կարս, Նախիջևան, Արծն, Բաղէշ, Եւն. — Հնդկաց, Պարսից ու Արաբացւոց թանկագին ապրանքներուն շտեմարաններ դարձան, և այդ դարու Հայոց թագաւորներուն եկամուտին գլխաւոր մասը վաճառականներէն առնուած մաքսատուրքէն կը բաղկանար: Անիի աւերակներուն մէջ տակաւին կանգուն կը կենայ արքունի մաքսատան մեծ շէնքը, որ ետքէն մզկիթի ալ փոխուած է. իսկ

անոր բոլորտիքը կային ընդարձակ քարվանսարայներ՝ կարաւաններու հանգիստ օթեւանումին համար:

Դաւիթ Խաչիկոնց՝ Աշոտ Ողորմածի վրայ գրած գասին գլուխը իբրեւ նշանաբանս սա նշանակալից գեղեցիկ խօսքը կը դնէ. «Ձկայ երջանկութիւն՝ ուր չկայ խաղաղութիւն, իսկ չկայ խաղաղութիւն՝ ուր չկայ Աստուած»: Աշոտ Թագաւորը ոչ միայն խաղաղասէր ու աշխարհաչէն էր, այլ նաեւ բարեպաշտ ու կրօնասէր, և կրնանք ըսել թէ իր խաղաղասիրութիւնը իր աստուածապաշտութենէն կը բղխէր: Իր կրօնասիրութիւնը յաւատարմութեամբ ու գործնական տեսակէն էր: Երբ 968ին Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին մահով և Վահան Սիւնեցիի կաթողիկոս ընտրուելովը Հայաստանի մէջ Քաղկեդոնականի և ոչ-Քաղկեդոնականի կրօնական ցաւալի վէճեր ու թշնամութիւններ տեղի ունեցան, և մինչեւ անգամ համաժամանակ երկու հակաթող կաթողիկոսներ եղան, Աշոտ չուղեց միջամտել: Միայն երբ 972ին երկու հակաթող կաթողիկոսները մէկէն վախճանեցան, Թագաւորը հրամայեց որ եպիսկոպոսներն ընդհանուր ժողով կազմեն ու արժանաւոր կաթողիկոս մը ընտրեն. և այսպէս ընտրուեցաւ Խաչիկ Ա. Արշարունի ուսումնասէր կաթողիկոսը, որ խիստ արդիւնաւոր ու օգտակար գործունէութիւն մը ունեցաւ:

Աշոտի կրօնասիրութիւնն ամէնէն աւելի քրիստոնէական խոնարհութեամբ ու ողորմածութեամբ կը յայտնուէր: Իրաւ է որ Աշոտ Գ. բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր ալ շինեց. բայց իր Թագաւորութեան գլխաւոր պարծանքը այն բարեգործական հաստատութիւններն են, որոնց վրայ մինչեւ այն ժամանակները գրեթէ միմիայն եկեղեցին հոգ կը տանէր: Աշոտ իր տիկնոջ՝ Խոսրովանոյ Թագուհւոյն օժանդակութեամբ, շատ

մը քաղաքներու մէջ որբերու, արդքատ ծերերու և ախտաւորներու համար պատուապահանքեր, անկեղանոցներ ու հիւանդանոցներ շինեց, որոնց մեծամեծ հասոյթներ ալ կապեց: Իր խոնարհութեան ու գթութեան ապացոյցն այն է որ երբեք ճաշի չէր նստեր առանց իր քով աղքատ ու անկար մարդիկ սեղանակից ունենալու, որոնց անձամբ ալ կերակուր ու բաժակ կը լեցնէր, նաեւ յաճախ վիրաւորներն իր ձեռքով կը դարմանէր: Ազգն ալ երախտագիտութեամբ Ողորմած պատուանունը տուաւ անոր և իր գթասիրութեան յիշատակն անջինջ պահեց: Բովանդակ Հայաստանի ժողովուրդին սիրոյն ու գուրգուրանքին առարկան էր Աշոտ Ողորմած, որ 26 տարի հայրաբար կառավարեց մեծն ու պզտիկը և խաղաղութեան ու սիրոյ մէջ պահեց ժողովուրդը:

Բայց ոչ միայն Աշոտ Թագաւորն ինքը և մէկալ երկրորդական Թագաւորներն ու իշխանները բարեպաշտ էին, այլ նաեւ ժողովուրդը խորապէս կրօնասէր էր այդ դարուն: Անոնք անկեղծօրէն կը հաւատային Աստուծոյ և Անկէ կը վախնային. կը հաւատային Քրիստոսի փրկագործութեան ու յարութեան, նաեւ երկրորդ դալուստին. կը հաւատային հանդերձեալ կեանքի, վերջին դատաստանի, երկինքի երանութեան և դժոխքի պատիժին, և այս հաւատքին համեմատ ալ ապրելու կը ջանային: Անոնք կը սիրէին Աստուածաշունչը, և որոնք որ կարողութիւն ունէին, իրենց քսակէն գրամ ծախսելով, Աստուծոյ Խօսքին օրինակները չառցնել կուտային. նաեւ Ար. Գրքէն ու եկեղեցական պաշտամունքի նշանակութիւններն աւելի աղէկ հասկնալ փափաքելով, ձեռնհաս վարդապետներուն անոնց մեկնութիւնները գրել կուտային: Անոնց այս կրօնասիրութիւնը բարեբախտաբար շատ քիչ անգամ ի յայտ բերուած է դաւանական վիճարա-

նութիւններու կամ մոլեռանդ հալածանքներու ձեռով, այլ յաւէտ գործնական կերպով, — փառաշուք երկընդադու թեան, հոյակապ ու բազմաթիւ տաճարներու կառուցման, իրեւ կրօնական դպրոցներ ծառայող վանքերու բազմացման, աղքատասիրութեան, բարեգործական հաստատութիւններու հիմնարկութեան ու պահպանման, և նման ձեւերով: Անոնք կը սիրէին հարկաւ փառաւոր ու զեղեցիկ եկեղեցիներ շինել, հաստիքներ կայուածներ յատկացնել կրօնական հաստատութիւններուն և ազգօգուտ ձեռնարկներուն առատաձեռնօրէն տալ: Հիմա մեր ձեռքը հասած զբաշտօններու հնազոյնները, զորօրինակ՝ Մլքէի ու Էջմիածնի թանկագին ձեռագիր Աւետարանները, այդ դարուն ընդօրինակուած ու կազմուած հրաշակերտներ են:

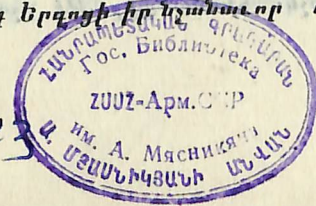
* *

Այն թուականներուն երբ Հայաստան Արաս թագաւորին ներքեւ անդորրութիւն կը գտնէր ու վերաշինութեան չրջանի մը կը թեւակոխէր, Բոմանոս Լեւկաբենոս կայսրը կրօնական նախանձայնողութեամբ ակաւ Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ բնակող հայերը յոյն Օրթոտոքսութեան ստիպել, մասնաւորապէս կղերականներուն վրայ ծանրացնելով իր խտութիւնը: Այս հալածանքին երեսէն շատ մը կրօնաւորներ թողուցին Հոռոմոց երկիրները և գաղթեցին գլխաւորապէս Այրարատի թագաւորութեան գաւառները: Ասոնց գալուստը գրկաբաց ողջունուեցաւ հայազգի թագաւորներէն ու իշխաններէն, որոնք չափազանց սիրահար էին արդէն վանքեր հիմնելու կամ պայծառացնելու գործին: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին կողմէն ալ այդ գաղթող գիտուն վարդապետ-

ները շատ քաջալերութիւն կը գտնէին: Եւ այսպէս, ուսումնական յոռալքիմութեան նոր դարազուլ մը բացուեցաւ Հայաստանի համար:

Նոր հիմնուած կամ վերանորոգուած վանքերուն մէջ ամէնէն նշանաւորներէն մէկն էր Կամրջաձորոյ վանքը՝ Կաղզուանի մօտ: Ասոր ետքի վանահայրերէն են Սամուէլ Կամրջաձորեցի, տրամաբանական սուր գրիչի տէր վարդապետ մը, որ նաեւ մասնաւորապէս հռչակուած էր իր երաժշտական խոր հմտութեամբ, և Ստեփաննոս Ասողիկ երեւելի պատմիչը: Երկրորդ մէկն էր Հոռոմոսի վանքը, Անի քաղաքէն ոչ հեռու դէպի հիւսիս, որ դեռ կանգուն է և Խոջավանք կը կոչուի: Կ'երեւի թէ ասոր շինութեան իր անձնական քրտակէն ստատարած է Աշոտ Ողորմած ինքը և հոն կարելի է նաեւ տեսնել իր դամբարանը որ մինչեւ հիմա կը մնայ: Երրորդն էր Վանայ լճին հարաւարեւելեան անկիւնին մօտ, Ռշտունեաց գաւառին մէջ, Նաթեկայ վանքը, որ Ս. Գրիգոր ալ կը կոչուի՝ Գրիգոր Նարեկացիին գերեզմանը հոն ըլլալուն համար: Այս վանքին հիմնադիրն էր Անանիա վարդապետը, որ ինքն ալ կարող փիլիսոփայ մըն էր. շատ մը ուսումնասէր անձինք հաւաքուեցան հոն և գրական կարեւոր դպրոց մը հիմնուեցաւ, որով այս և յաջորդ դարուն մէջ Նարեկայ վանքը նշանաւոր եղաւ իբրեւ ուսման կեդրոն մը: Գրիգոր և Յովհաննէս Նարեկացիները, Անձեւացեաց Խոսրով եպիսկոպոսին ի մօրէ որք մնացած որդիները, այդ վանքին մէջ առին խնամեալ դաստիարակութիւն մը Անանիա վարդապետին ձեռքին տակ, որ իրենց մօթը հօրեղբայրն էր: Աշոտ Ողորմածի վերջին օրերն էին ասոնց ծաղկիլ սկսած ժամանակը. և Գրիգոր, որ արդէն զարեւանքին կարող ու հռչակաւոր ուսուցիչն էր եղած, երբ Երզնգի իր նշանաւոր մեկնութիւնը կը

7582.73

գրէր՝ տակաւին 26 տարեկան հասակին մէջ: Աւելի ետքերն էր որ նա արտադրեց «Նարեկ» անունով ծանօթ իր հոգեչունչ ազօթագիրքը:

Շատ նշանաւոր եղած են Աշոտ Ողորմածի օրով նաեւ հիւսիսային Հայաստանի Լոռի գաւառին մէջ նոր շինուած զոյգ վանքերը, Սանահինի և Հաղբասու, որոնք խիստ կարեւոր դիրք կը բռնեն յետագայ դարերուն իբրեւ լուսաւորութեան վառարան՝ մայր հայրենիքի կեդրոնին մէջ: Սանահին հիմնուած է 957ին, իսկ Հաղբաս 967ին. երկուքին ալ հիմնադիրն է եղած Աշոտ Ողորմածի զուգապատիւ կողակիցը՝ Սոսրովանոյշ թագուհին, որ իր բոլոր օժիտները ծախսեց այդ վանքերուն շինութեանց համար և աւարտեց 980ին: Այս մասին արդէն գրած եմ Պատմական Արձագանգին մէջ, որով աւելի չեմ խօսիր:

Աշոտ Գ.ի և իրեն յաջորդող երկու որդւոցը, Սըբբատ Ի.ի և Գագիկ Ա.ի օրերն են Անի քաղաքին բարեգարգութեան շրջանը: Ըստ աւանդութեան՝ Անի քաղաքը հազար ու մէկ եկեղեցի ունէր. եթէ այս աւանդութիւնը խիստ չափազանցուած սեպենք և եւթսուորենք թէ հարիւր և մէկ եկեղեցի կար հոն, նորէն ահագին թիւ մըն է ասիկա, որովհետեւ Անի քաղաքին դիրքը Զահլէի դիրքէն ընդարձակ չէ: Անշուշտ այս մեծ թիւէն խոշոր մաս մը պաշտօնական եկեղեցիներ ըլլալէ աւելի՝ իշխանական գերդաստաններու սպարանքներուն կից մատուռներ էին. բայց և այնպէս, այս հիանալի երեւոյթը փաստ մըն է թէ՛ ժողովուրդին արտակարգ բարեպաշտութեան, թէ՛ շինարարական եռանդին ու գեղարուեստական տենչանքին և թէ՛ միանգամայն նիւթական կարողութեան: Սակայն ամէնէն աչքառու յատկութիւնը սա է որ, ըստ Լինչի վկայութեան՝ մինչեւ հիմա քիչ թէ չատ կանգուն

մնացած նմոյշներէն դատելով, այդ շէնքերէն իւրաքանչիւրը, մեծ կամ պզտիկ, ճարտարապետական դոհար մըն էր. հոն կը տեսնենք հարստութիւն, կրօնասիրութիւն և գեղարուեստական նուրբ ճաշակ միացած: Այսպէս ուրեմն, հայկական գեղարուեստի բարձրագոյն ծաղկման չրջանն էր այս, երբ ոչ միայն հայկական ճարտարապետութեան ամէնալաւ նմոյշներն եղող տիեզերահոյակ տաճարները կառուցուեցան Անի, Կարս, Աղթամար, և այլ տեղեր, հապա նաեւ հայ քանդակագործութեան գեղեցիկ արտադրութիւններուն կը հանդիպինք առաջին անգամ ըլլալով: Ասոնց մասին ուրիշ առիթով մը խօսիլ պէտք է, ներկայիս սա կէտին վրայ միայն կ'ուզեմ ձեր ուշադրութիւնը գրաւել որ մեզի հասած գրաւոր կամ արձանագրական աղբիւրներու տեղեկութեանց համաձայն Անիի, Աղթամարի, Սանահինի, Հաղբասու, և այլ տեղերու այդ հոյակապ եկեղեցիներու ճարտարապետներէն, նաեւ զանոնք գեղադարձող անդրիագործներէն չատեր հոգեւորականներ են. Մանուէլ և Տրդատ ճարտարապետներուն քով կը գտնենք Աղթամարի տաճարին պատերը նկարազարդ քանդակներով զրուագող այդ անանուն քահանան, Հաղբասու և Սանահինի Սիմէոն Հայրը, Տիրանուն երէցը, ևւն, ևւն*:

Ասիկա մեզի չատ լուսաւոր հեռանկարներ կը բանայ մեր այդ վաղեմի դպրեվանքերուն կրթական մակարդակին մասին: Գիտենք թէ Հայոց վանական դպրոցներուն մէջ եռանդով մշակուած գեղարուեստ մըն էր նկարչութիւնը, մանաւանդ մանրանկարչութիւնը, որ գեղապրութեան անբաժանելի մէկ ընկերն

*Կ. Բառնաքեան, «Հայոց Հին Գեղարուեստի Վարպետներ», Փարիզ 1926, պատկերազարդ ու գեղասկս:

է: Պատճառներ կան հաւատարմութե Բագրատունեաց օրով այնչափ ընդարձակ ասպարէզի վրայ տարածուած հայ վաճառականութեան սիրուն: հաշուադիտութիւնն ու աշխարհագրութիւնն ալ կարեւոր ճիւղեր էին զըզպրոցական ուսուցման: Բագրատունեաց չըջանին կը հանգիւղինք նաեւ առաջին պաշտօնական հայ բժշկական մարմնի մը և բժշկական գրականութեան: Այս բոլոր երեւոյթներէն դատելով, կարելի է ապահովապէս եզրակացնել թէ այս ժամանակի հայ գաղութները, գոնէ անոնց կարեւորագոյնները, պարզ կրօնագիտական գաղութներ չէին, այլ ընդարձակ իմաստով ուսումնաւորաններ, ուր ոչ միայն բնախօսական և բժշկական տարերք կը հաղորդուէին, այլ մինչեւ անգամ ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան պէս գեղարուեստական մասնագիտութիւններ եթէ ուղղակի չէին ուսուցուեր, գէթ անոնց յարմար տաղանդ ունեցողներն ամէն կերպով կը քաջալերուէին իրենց մասնաւոր ձիրքերը զարգացնելու և հայրենիքի ու եկեղեցւոյ շինութեան ու բարեգործութեան համար կիրարկելու: Կրօնք, գիտութիւն և գեղարուեստ՝ ձեռք ձեռքի:

Այս այլազան ուսմանց յաջողապէս յառաջ տարուելուն համար հարկաւ գրապարաններ ալ պէտք էին. և ստուգիւ կը գտնենք որ ամէն մէկ կարեւոր զըզպրեւանք ունէր մեծ կամ պզտիկ քանակութեամբ ընտիր մատեաններու մթերք մը, բնականաբար գրչագիր՝ քանի որ այն ատեն դեռ տպագրութիւնը հնարուած չէր: Այսպէս Աշոտ Ողորմածի վերջին տարիներուն ժամանակակից Սալիկ Ա. Կաթողիկոսը (973—992), Ախուրեւանի ափին, իր Արգինայի հայրապետանոցին մէջ հիմնած էր գեղեցիկ ու ճոխ մատենադարան մը՝ Ս. Գրոց, վարդապետական և այլ երկերու. և անոր կից ու-

նէր ընդօրինակիչներու ժրջան դպրոց մը: Քանի մը հաս երկաթագիր գրչագիրներ, որոնք այժմեան մատենադարաններու զարդը կը կազմեն, Սալիկի կաթողիկոսութեան թուականները կը կրեն և իր անունը կը պանծացնեն: Նշանաւոր էին նաեւ մայրաքաղաքին մօտակայ Հոռոմոսի վանքին գրատունը, Սանահինինը և դեռ ուրիշ շատեր: Յիշատակագիր մը Հաղբատու վանքին մատենադարանը «ամենափարթամ գանձարան» կ'անուանէ: Կարելի չէ մոռնալ նաեւ Անի քաղաքի մէջ Բագրատունեաց արքունի գանձատան հարուստ գրանոցը:

Աշոտ Ողորմածի թագաւորութեան չըջանը եղած է նշանաւոր քաղաքի դար մը, որ իբրեւ հետեւանք ունեցաւ աւելի նշանաւոր կէս դարու ազգային արգիւնաւոր կեանք: Հայ քաղաքակրթութեան երեք ամենակարեւոր փուլերը դժբախտաբար երեք զատ զատ և իրարմէ չատ հեռու ժամանակամիջոցներու վիճակուած են. (ա) Քաղաքական-գիւղական մեծութիւն՝ Մեծ Տիգրանի օրով. (բ) Մտաւոր գերազանց բարձրութիւն և հայ գրականութեան ազնուագոյն արգասիք՝ Ե. դարուն. (գ) Նիւթական քաղաքակրթութեան և գեղարուեստական կեանքի ամէնէն հարազատ և արգասաբեր չըջան՝ Բագրատունեաց ներքեւ: Հայը ինք ամէնէն աւելի գնահատած է երկրորդը, և զայն նկատած՝ իբրեւ իր Պատմութեան ոսկեդարը: Սակայն արդի Եւրոպացի գիտուններու կարծիքով՝ Հայ Քաղաքակրթութեան գագաթնակէք, յորում հայ մշակոյթը հասած է ստեղծագործ անկախութեան մը զօր կարելի է բացարձակ կոչել, Բագրատունեաց Հարստութեան փառաց չըջանին էր (Յ. Տ. 950 — 1020), որ է Անի քաղաքին ալ ծաղկման ոսկեդարը:

Աշոտ Ողորմածի իշխանութեան միջոցին Հայոց

հոգեւորական կեանքը լաւ հասկնալու և գնահատելու համար պէտք է որ սա մէկ կէտն ալ յիշենք, թէեւ շատ համառօտակի. այսինքն թէ Հայաստանի մէջ պաշտօնական եկեղեցւոյն քով կային նաեւ անկէ տարբեր խորհող ու պաշտող քրիստոնեայ տարրեր, անհատներ և համայնքներ: Տեղը չէ հոս մտնելու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանաբանական դիրքին մանրամասն բացատրութեանը: Այդ դիրքը մէկ բառով կը սահմանուի իբրեւ հակաալկեղոնականութիւն, որ իր պատմական խորունկ դրդապատճառներն ունի և որ զինք միշտ դատ պահած է Արեւմուտքի մեծ եկեղեցիներէն, որոնք երկաբնակ կ'անուանուին, որով Հայ եկեղեցին ալ Միաբնակ եղած կ'ըլլայ: Այսու աւանդալի Հայոց մէջ՝ Մէկ Ընդհանրական եկեղեցւոյ գաղափարը չէ մեռած, մինչեւ անգամ դարէ ի դար շարունակ շատ մը սիրտերու խորը մնացած կ'երեւի ծածուկ կասկած մը թէ գուցէ ուրիշներուն կողմէ իբրեւ Միաբնակութիւն ըմբռնուած այս դիրքը այնչափ ալ նպաստաւոր չէ, քանի որ միշտ իբրեւ եւտիքական հերետիկոսութիւն մեկնուելու վտանգին ենթակայ է: Ասոր համար Հայ եկեղեցւոյ ամենանուրբ խորհող միտքերը և ամենալայն սիրտ ունեցողները, անոնք որ ամէնէն աւելի հետամուտ գտնուած են խորունկ հոգեւոր կեանքի, շարունակ փափաքող եղած են նաեւ քրիստոնէական նախկին դարերու եկեղեցական միաբանութիւնը վերահաստատելու: Այսպիսի մէկը ըլլալ կ'երեւի Գրիգոր Նարեկացւոյ հայրը, Անձեւացեաց Գալսկոպոսը Խոսրով, Պատարագամատոյցի այդ անգլուզական մեկնիչը, որ միանգամայն ազատամիտ մէկն էր եկեղեցական նուիրապետութեան կարգ ու սարքի մասին, և հակառակող՝ կրօնական միահեծան ու բռնապալ վարչաձեւի մը: Ինչպէս շատեր զիտած են, մի-

ւելոյն լայնախոհ ազատամտութիւնը մէկ բնորոշ յատկանիշն էր նաեւ Նարեկայ վանքին, անոր հիմնադիր-վանահայր Անանիա վարդապետէն ժողանդ մնացած, այն աստիճան որ աւելի ետքերը, Գրիգոր Նարեկացւոյ չափահաս տարիներուն, ժամանակին կաթողիկոսը լուրջ կասկածներ տածել սկսաւ այդ վանքին ուղղափառ դաւանութեան մասին և ճնշումներ բանեցուց աւոր վրայ: Բայց այն ատեն շատոնց մեռած էր Աշոտ Ողորմած, որ ինչպէս արդէն յիշեցինք, անկողմնակալ դիրք կը բռնէր եկեղեցական վէճերու առթիւ և չէր թոյլատրեր որ խղճի ազատութիւնը բռնաբարուի: Նա իսկապէս բարեկամ եղած կ'երեւի Վահան Սիւնի կաթողիկոսին, որ իբրեւ Քաղկեդոնի կասկածուելով պաշտօնանկ եղաւ եկեղեցական համաժողովի որոշմամբ, ու թէեւ խոհեմազարդ թագաւորը զանի պաշտպանել չխորհեցաւ պետական ոյժով, սակայն ըստ Մատթէոս Ուռհայեցւոյն՝ Չմչիկի Յովհաննէս կայսեր հետ բանադնացութեան առթիւ գործածեց զանի, ինչպէս նաեւ Լեւոն կամ Դեւոնդ իմաստասէր անուն նշանաւոր հայ վարդապետը, որ նոյնպէս Քաղկեդոնական հակումներ ունէր: Այս Գ. թագաւորը հակառակ չէր արդարեւ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնն ու անկախութիւնը գրչով պաշտպանելու, ուստի իր վերջին տարիներուն՝ երբ Խաչիկ կաթողիկոսը Մելիտինէի ու Սեբաստիոյ յոյն մետրոպոլիտներուն անիւրաւ ու մոլեռանդ յարձակմանց դէմ յարմար պատասխաններ և բողոքագիրներ դարձուց, ու մինչեւ անգամ Հայոց կաթողիկոսութեան իրաւասութեան սահմանները լայնեցուց՝ Անտիոքի և Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած հայերուն հոգեւոր հովուութեան համար եւրեք եպիսկոպոսութիւններ հիմնելով, կ'երեւի թէ թագաւորը այս բաներէն գոհ մնաց և խրախուսեց: Բայց

չենք տեսներ թէ իր օրով, Հայաստանի սահմաններուն մէջ բնակող Հայ Եկեղեցւոյ ընդհանուր գաւառներէն նէն տարբեր խորհող մարդոց և համայնքներուն դէմ Եկեղեցին ունէ հալածանք վերցուցած ըլլալ: Թագաւորին այս թոյլատու ոգիէն ամէնէն աւելի օգտուողներն եղած կ'երեւին Թոնդրակեցիք կամ Հայ Պաւլիկեանք, որ յունական երկիրներուն մէջ իրենց դէմ շարունակուող սաստիկ և արիւնալից հալածանքներէն փախչելով, ոչ միայն ապաստան գտած էին արևմտեան Հայաստանի գաւառներուն մէջ և հաստատ կազմակերպութիւն ստացած, այլ մինչև անգամ խաղաղօրէն զարգանալ և ծաւալիլ սկսած էին: Ուրիշ առիթով մը ստիպուած ենք գրել այս հետաքրքրական կրօնական ազանդին վրայով, որ՝ օտար կարող պատմագէտներու կարծիքով՝ Կեղրոնական Եւրոպայի մէջ Եկեղեցական Բարեկարգութեան սերմերը ցանած եւ Բողոքականութեան գետին պատրաստած է, ինչպէս նաև Հայ Պաւլիկեաններու «Բանալի Ճշմարտութեան» անուն հետաքրքրական գաւառադրքին մասին, զոր Փրոֆ. Ֆ. Գօնիպէյր գտաւ Էջմիածնի թանգարանին մէջ, և ընդարձակ յառաջաբանով, անգլիերէն թարգմանութեամբ և ընտիր ծանօթագրութիւններով միասին հրատարակեց Օքսֆորտի մէջ*:

* * *

Ինչ է այս պատմական հակիրճ տեսութենէն քաղուելու դասը մեր այսօրուան կեանքին համար:

Նախ, Գործնական Քրիստոնեաներ էին, բայց ոչ նուազ նաև գործնական մարդիկ: Անոնց ջերմ հաւատքն ու ակնկալութիւնը հանդերձեալ կեանքի մը համար, զա-

*The Key of Truth, edited and translated by F. C. Conybeare, Oxford, 1898.

նոնք անընդունակ չըրաւ ոչ ազգն ու հայրենիքը սիրելու և հաւատարիմ աշխատութեամբ զայն նիւթապէս ու բարոյապէս ծաղկեցնելու, և ոչ իսկ այս կեանքի բարիքները մաքուր ու անմեղ կերպով վայելիլու: Մենք ալ հետևինք անոնց բացած հաւատքի շաւղին ու ազգովին պահպանենք մեր հոգեւոր յատկանիշը: Բարեպաշտութիւն և ամենարարձր քաղաքակրթութիւն անհաշտելի զաղափարներ չեն, այլ իսկապէս իրարու լրացուցիչ ու զօրավիգ:

Երկրորդ, կը տեսնենք թէ Հայաստանի մէջ քաղաքական բացարձակ անկախութիւն և պետական միութիւն չըլլալով հանդերձ, կարելի եղաւ քաղաքաութիւն կրթական ամենամեծ յառաջդիմութիւնը ձեռք բերել: Ասիկա շատ պատճառներ ունէր. բայց ամէնէն կարևորը սա է որ Հայաստանի բաժան բաժան ըլլալուն տիրէր մէկ կողմէն անոր զանազան թագաւորութիւններուն և իշխանութիւններուն միջև, միւս կողմէն ալ աշխարհական ու կղերական դասակարգերուն միջև սերտ գործակցութիւն մը կար հայրենիքի շինութեան և եկեղեցւոյն պայծառացման համար: Իսկ այս համաձայնութեան զլիաւոր գաղտնիքն ալ կրնանք գրտնել նոյն ինքն Աշոտ Ողորմածի անձնական նկարագրին մէջ: Ասիկա մեզի կը թելադրէ այսօր ալ քրիստոնէական սիրով խաղաղութեան ետեւէ երթալ:

Երրորդ, շատ անգամ կրկնուած սխալ ու մոլորեցուցիչ դիտողութիւն մը սա է թէ «Քրիստոնէութիւնը Հայ ազգին կործանման պատճառ եղաւ և երանի՜ թէ մեր ազգը հեթանոս մնացած ըլլար:» Սակայն իրաւ,

*Այս հարցումին պատասխանող ընդարձակ բանախօսութիւն մըն ալ ունի հեղինակը եւ կ'արժէր զայն ալ հրատարակութեան տալ:

Քրիստոնէութիւնն էր որ Հայ ազգին կործանման պատճառ եղաւ: Մեր այսօրուան պատմական խորհրդածութիւնը այդ հարցումին «Ոչ, հազար անգամ ոչ» կը պատասխանէ, և բացարձակապէս կը հերքէ այդ թիւր և անհիմն կարծիքը: Պատմական զէպքերու անհերքելի վկայութիւնը սա է որ Հայաստանի քաղաքակրթապէս ամէնէն աւելի ծաղկած չրջանն ա՛նոր ամէնէն բարեպաշտ ու կրօնասէր եղած չրջանն իսկ էր: «Արդարութիւնը կը բարձրացնէ ազգը»:

ԽՈՍՐՈՎԱՆՈՅՉ ԹԱԳՈՒՀԻ

ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՒ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՈՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻՑ
ՊԱՇՏՊԱՆ ՏԻԿԻՆ ՄԸ*

Երեւակայութեամբ փոխադրուինք Բագրատունեաց չրջանին: Այդ տոհմի քաղաքակրթիչ ու հայրենասէր իշխաններուն մէջ ամենամեծերէն էր Աոն Ք., որ իր աթոռը հաստատեց Անի քաղաքը, եւ զոր ազգը, ա՛նոր բարեգործական նկարագրին յիշատակը յաւերժացնելու համար, Ողորմած մականունով պատուած է:

Աչոտ Ողորմածի թագունին Խոսրովանոյժ, ամենեւիմբ իրեն յարեւման կողակից մը, աղքատներուն և հիւանդներուն հանդէպ չափազանց գութ ու գորով կը տածէր և խոնարհութեան անթիւ գործեր կ'ընէր: Իր թագաւոր ամուսնոյն գործակից էր բազմաթիւ քաղաքներու մէջ որբանոցներ, հիւանդանոցներ և ծերերու համար անկեղանոցներ շինելու: Արքայական ամուլը երբեք սեղան չէին նստեր առանց աղքատ մը կամ անկար մը սեղանակից ունենալու: Հիւանդներու ու վիրաւորներուն յաճախ իրենց ձեռքով սպասարկութիւն կ'ընէին, զեղ և կերակուր կը մատուցանէին:

Խոսրովանոյժ արիկինը կառուցանել տուած է նաեւ

* Հեղինակին «Պատմական Հայ Կիներ» ընդարձակ աշխատասիրութեան՝ Ա. շարք, թիւ 8:

«Պատմական Արձագանգ»-ին մէջ հրատարակուած, (Ա. Հասոյ, 1937, էջ 82) քիչ մը կրճատեալ ձևով:

բաղմաթիւ եկեղեցիներ: Աշոտ թագաւորն իր բարեպաշտական զգացումներով մեծապէս կ'օգնէր Անանիայ Վաթիկոսի եկեղեցաշէն ձեռնարկներուն, իրեն համամիտ ու գործակից ունենալով Խոսրովանոյշ թագուհին: Պատմութիւնը մեզի չէ ասանդած թէ որո՞ւ գուստրն էր այս սքանչելի տիկինը:

Խոսրովանոյշ այնչափ դպրոցասէր որչափ բարեպաշտ ու գթած, հոյակապ կերպով չինել տուաւ հիւսիսային Հայաստանի Լոռի գաւառին մէջ Սանահին և Հաղբատ գաւառականքները (մէկը հիմնուած 957ին և միւսը՝ 867ին), անոնց բաւականաչափ եկամուտներ յատկացնելով և գիտնական ու կարող վարդապետներ իբր ուսուցիչ կարգելով. այնպէս որ այն երկու վանքերը դարերով բարձր ուսում և բարեպաշտութիւն ջամբած են մայր հայրենեաց՝ իբրեւ դպրութեան ու կրօնքի գլխաւոր վառարաններ: Ատոնք խիստ նշանաւոր տեղ կը բռնեն հետագայ դարերուն մէջ իբրեւ կեդրոն արեւելեան վարդապետներու խումբին, որ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուց Հայաստանեայց եկեղեցին օտար ազդեցութեանց դէմ պաշտպանելու մէջ:

Կրկին վանքերուս հիմնադիր թագուհին իր բոլոր օժիտները ծախսեց այդ չինութեանց համար: Զխնայեց ունէ ծախք կամ ջանք՝ զանոնք տիպար ուսումնաւումայրեր ընելու: Գրիգոր Մագիստրոս, ԺԱ. դարու երեւելի հայ գիտնականը, կը գովէ Սանահինի վանքն իբրեւ փառաւոր կեդրոն մը ուսման ու գիտութեան, մէկէ աւելի վարժարաններով, ուր պատանիներ կ'ուսանէին ոչ միայն Աստուածաբանական ուսմունք, հռետորութիւն, փիլիսոփայութիւն և երաժշտութիւն, այլ նաեւ բժշկութիւն և ուրիշ օգտակար ազատարուեստներ: Քանզի ահա անգիէն ուրիշ բարերարունհի մը, տիկին Շուշիկ, Մագիստրոսի հանին, Խոսրովանոյշ

թագուհւոյն օրինակէն դրդեալ, անոր հիմնած Սանահինի վանքին մէջ բանալ կուտայ հիւանդներ պառկեցնելու սրահներ ու տեսակ մը դարմանատուն, ուր աղքատ հիւանդներ ձրի կը խնամուէին: Բայց ոչ միայն այսչափ, հապա բժշկական դասընթացք մըն ալ հաստատուեցաւ հոն, ինչպէս կը սորվինք Գ. Մագիստրոսի նամակներէն, ուր կը յիշէ թէ ինքն ալ հոն անդամազննութեան դասեր կուտար: Դիտելի է որ հայ բժշկական դրականութեան ծանօթ անդրանիկ երկն ալ, Վենետիկի Միխիթարեանց դրագարանը ձեռագիր պահուած բժշկարանը, արաբերէնէ թարգմանուած է «ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Հայոց Գագկայ», որ է Գագիկ Ա. մեծ արքան, Խոսրովանոյշի որդին:

Աշոտ Ողորմած վախճանեցաւ 977ին, իսկ Խոսրովանոյշ երեք տարի եւս ապրեցաւ ամուսնոյն մահէն ետք, և Սանահինի ու Հաղբատի չինութիւնները լրացուց՝ 980ին:

Աշոտ Ողորմած և Խոսրովանոյշ երեք որդի ունեցան, Սմբատ, Գագիկ և Գուրգէն: Առաջին երկուքը գահակալեցին Անիի աթոռին վրայ, և իրենց իշխանութեան ժամանակ (977-1020) Բագրատունեաց թագաւորութեան փառքի ու զօրութեան գագաթնակէտն ըլլալէ զատ հայ քաղաքակրթութեան ու գեղարուեստի, յատկապէս հայ ճարտարապետութեան, ամենածաղկեալ շրջանն է: Իսկ Գուրգէն ժառանգեց Լոռոյ փոքր թագաւորութիւնը: Ժամանակակից Ստեփանոս Ասողկ պատմիչին համեմատ՝ (էջ 254) Աշոտ Ողորմած և Խոսրովանոյշ այս երեք որդիներէն զատ գուստր մըն ալ ունէին, որուն անունը սակայն չի տար գծախտաբար: Այսպիսի օգտակար գաւառներ ունենալէ դիւրաւ կ'եղարակացուի թէ Խոսրովանոյշ բարի ու որդեխնամ մայր մըն ալ կ'ըլլէր է, և թէ ուրիշները խորհելու ատեն՝ իր

զաւակները անխնամ չէր թողած, այլ զանոնք սիրով ու հոգածութեամբ կրթած ու դաստիարակած էր:

Հաղբատի Ս. Նշան վանքին արձանագրութեան մէջ խոստովանոյ թագուհին կ'ըսէ թէ ինք այդ սրբա-վայրը կառուցանել տուաւ իր արքայազուն որդւոց, Սմբատի ու Գուրգէնի փրկութեան ու արեւչաստութեան համար: Սոյն արձանագրութիւնը կը գտնուի վանքին գլխաւոր տաճարին արեւելեան պատին մէջ ագուցուած խոշոր վէմի մը վրայ, ուր քանդակուած կան նաեւ Սմբատ Տիեզերակալի և եղբօր Գուրգէնի պատկերները հին արքայական ղգեստներով, ձեռքերնին բռնած յիշեալ տաճարներու կաղապարները: Ասիկա մէկն է հայ քանդակագործութեան ղգեցիկ արտադրութիւններէն: Իսկ ուրիշ հազուագիւտ նմոյշ մըն է Գագիկ Ա.ի հսկայական ու հոյակապ արձանը՝ գլուխը չալմայով և ձեռքին մէջ բռնած Անի քաղաքի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն կաղապարը: Փրոֆ. Ն. Մարրի կողմէ 1906ին Բագրատունեաց վաղեմի մայրաքաղաքին աւերակները պեղելու ատենը գտնուած այս անդրին յայտնապէս ճշմարիտ արուեստագէտի մը հրաշակերտն է: Այսպէս, հայ արձանագործութեան գրեթէ առաջին, ճշմարիտ նմոյշները մեզի հասած են խոստովանոյ թագուհւոյն և իր որդւոց օրերէն: Ասկից բացորոշ կը տեսնուի թէ ղգարուեստից ալ սիրահար տիկին մըն էր նա, որ իր ճաշակը փոխանցած է նաեւ իր որդիներուն:

Ահա օրինակելի տիկին մը, միանգամայն ղգաւ-փարապաշտ ու գործնական և ղհարերող, իր ամուսնոյն խորհրդակից ու օգնական, հաւատարիմ կողակից մը, իր որդիներուն կրթիչ ու առաջնորդող բարի մայր մը, կրօնասէր, աղքատասէր, շինարար, նաեւ ուսումանց ու ղգարուեստից պաշտպան:

* *

Ըսինք թէ պատմութիւնը մեզի չէ աւանդած թէ որո՞ւ ղուստըն էր խոստովանոյ, բայց իր անուէն մակարեւելով կրնայինք կարծել թէ խոստով մըն էր իր հայրը. ուստի կարելի էր հարցնել թէ արդեօք խոստով Անձեւացիին ղուստը չէ՞ր խոստովանոյ. տարիքը գոնէ արգելք չի յարուցաներ այս ենթադրութեան ղէմ: Գովութեամբ եւ յարգանք յիշուած անձնաւորութիւն մըն է այս խոստովը, ձագուժով աղնուական մը՝ հաւանաբար Անձեւացեաց արքայական տոհմէն իսկ: Իր ձեռնադրուած ժամանակ արդէն հայր էր երեք որդիներու, որոնք յետոյ հոգեւոր մարգին մէջ նշանաւոր անձինք եղան — Սահակ, Յովհաննէս Նարեկացի և Ս. Գրիգոր Նարեկացի: Այս խարհական և ամուսնացեալ կեանքէն եկեղեցական կեանքի անցած այս խոստով Անձեւացին չուտով փայլեցաւ իբրեւ հմուտ ուսումնական մը և կարող հեղինակ, ու շատ յաջողութեամբ վարեց եպիսկոպոսութիւնն Անձեւացեաց երկրին, որ այն ատեն ղատ պղծաւիկ թագաւորութիւն մըն էր: Իսկ իր եպիսկոպոսութեան հասնիլը եղած է ամենայն հաւանականութեամբ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին աթոռակալութենէն, այսինքն 946 թուականէն, առաջ (Օրմանեան, Ագգապատմ, էջ 1096-7), որով կրնար Այստի հետ հարսնանալու չափ չափահաս աղջիկ մը ունենալ:

Ուրիշ երկու իրողութիւններ ալ կան որ խոստովանոյը երեւութապէս կը կապեն Արծրունեաց տան հետ: Մէկը սա է որ մեզի ծանօթ երեք որդիներէն երկուքը կը կրեն անուններ — Գագիկ և Գուրգէն — որոնք Բագրատունիներէն շատ առաջ Արծրունեաց ղերդաստանին մէջ ղնդհանրացած անուններ են. մանաւանդ որ խոստովանոյի կրտսերաղոյն որդին Գուրգէն Դեբեցիկ ալ կը կոչուէր, որ ղինք աւելի ևս սերտօրէն

յարարերութեան մէջ կը դնէ Արծրունեաց տոհմին հետ: Երկրորդ երեւոյթը սա է որ Սանահինի և Հաղբատի յիշեալ քանդակներուն վրայ, ինչպէս նաև Անիի աւերակներուն մէջէն պեղուած Գազիկ Ա.ի արձանը, իրենց ձեռքերուն մէջ կը կրեն իւրաքանչիւրին անունով չինուած եկեղեցիներուն մէյմէկ մանրանկար կաղապարը: Եւ քանի որ այս երեք քանդակներն իրենց այդ յատկութեամբ յայտնապէս ընդօրինակութիւնը կամ հետեւողութիւնը կը կաղմեն ասեռօք Աղթամարայ մայր տաճարին մէջ գտնուող նմանօրինակ պատկերին Գազիկ Արծրունի թագաւորին*, այս պարագան իսկ կը հաստատէ մեր այն կարծիքը թէ Խոսրովանոյ թագուհին ծագումով հաւանօրէն Վասպուրականի կողմերէն էր:

Բայց միւս կողմէն չառ մը անյաղթելի դժուարութիւններ կան այս ենթադրութեան դէմ: Այդ դարու վերաբերեալ պատմիչներու զանազան յիշատակութիւնները համեմատելով, վերջապէս սա համոզման յանգած եմ որ հիւսիսային Հայաստանի Տաշերք (այժմ Լոռի)

*Նկարագրեալ է տառնագրելով և գիրկյալսան պատկերս որ վասն մեր զգեցաւ մարմինն երեւելով մարդ, եւ է ի կանաւս արեւմտական խորակին, անհասանելի ճշգրտութեամբ յօրինեալ է ընդդէմ Փրկչին և գլխաւազարդ պատկեր արեւային Գազիկայ, որ մեծապարծ հաւասով բարձեալ ունի զեկեղեցին ի վերայ բազկացն իբրեւ զապիտոն ոսկի մանանայիւն, եւ իբրեւ զտուփ մի ոսկի անուշահոտութեամբ յցեալ:» (Թովմաս Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, սպ. Օրբագիւղ 1852, էջ 335): Ուշագրաւ և ոչ առանց նշանակութեան է աւ պարագան ալ որ այս՝ ձեռքի վրայ շեմքի կաղնապարը կրելու մոթիվը (motive) կը գտնուի Նիմուէի հին յիշատակարաններուն վրայ ալ:

գաւառին մէջ հաստատուած ճիւղ մը կար Արծրունիներէն կամ Անձաւացիներէն եւ թէ այդ զերգաստանին վերջին շառաւիղն ու ժառանգուհին էր Խոսրովանոյ, որուն հետ ամուսնացաւ Աշոտ Ողորմած: Լոռի կամ Տաշերք մնաց իբրեւ անձնական կալուածը թագուհեոյն, եւ նա զայն յետոյ իբրեւ ժառանգութիւն փոխանցեց իր կրտսերագոյն որդեոյն Գուրգէնի, որ բուն Բագրատունեաց թագաւորութեան զահաժառանգ չպիտի ըլլար: Այս Գուրգէնը վերջէն (980 թուականին) Լոռի գաւառին իբրեւ ստորակարգ թագաւորը ճանչցուեցաւ և իրմէ սերեցան Լոռիի կամ Աղուանից Կիւրիկեան թագաւորները: (Տես «Լոռի եւ Կիւրիկեան Հայ Բագրատունի ցեղին Պատմութիւնը», Հ. Ղեւոնդ Մովսէսեան, Հանդիս Ամսորեայ 1922):

ՀՈՒՇԱՆ ՏԻԿԻՆ ՊԱՀԼԱԽՈՒՆԻ*

ՇՈՒՇԱՆ, Շուշանիկ կամ Շուշիկ անունը մեր պատմութեան մէջ անուշ եւ խնկելի յիշատակ թողած անուններէն է։ Մեծն Վարդան Մամիկոնեանի զուտ արքն էր Վարդենի Շուշանիկ, ամուսնացած Գուգարաց-Բղէշիս Վրացի Աշուշայի որդւոյն Վաղգէնի հետ, եւ իր հաւատույաց ամուսնոյն կողմէ իր հաւատքին համար անդթօրէն խոչտանդուած ու նահատակուած։ Հայոց կրօնակից ու միեւնոյն քրիստոնէական քաղաքակրթութեան հաղորդ Աղուանից ազգն ունէր Շուշանիկ աշխարհատիկին մը, Վաչական Գ. բարեպաշտ ու մեծառնակ թագաւորին կինը, որ բոլոր կրօնական, բարեսիրական ու կրթական ձեռնարկներուն մէջ անբաժան օժանդակ ու զօրավիգ էր իր թագապսակ ամուսնոյն։ Ապա նշանաւոր Շուշիկ տիկին մըն ալ Միհրան տոհմէն Վարազ Գրիգոր իշխանապետին քոյրն է, Զ. դարուն դէպ ի վերջերն ապրած։ Տօնելի հայ **սրբունեաց** կարգին մէջ գասելի էր Տիկին Շուշան, ուսեալ ու գրասէր իշխան Վահան կամսարականի **ղեղեցիկ** ու զարգացեալ զուտը, իր գթասիրական գործերով համբաւաւոր, եւ 708 թուականին Դամասկոսի մէջ նահատակուած իր հաւատքին համար։

Ասոնց իւրաքանչիւրին վրայ մանրամասնօրէն պատմել կ'արժէր, մանաւանդ առաջինին ու չորրորդին

* Հեղինակին «Պատմական Հայ Կիներ» ընդարձակ աշխատութիւններէն Գ. Շարֆ թիւ 10։

«Պատմական Արձագանգ»ին մեջ հրատարակուած, (Բ. Հասոր, 1938, էջ 66) փյւ մը կրճատեալ ձեւով։

վրայ։ Անոնք իրենց դարերուն մէջ մինչեւ անգամ քաղաքական ասպարէզին վրայ նշանաւոր հանդիսանալով հանդերձ, պարտաճանաչ ու հաւատարիմ կողակիցներ եւ տիպար ու օրինակելի մայրեր էին։ Բայց այս անգամ քանի մը խօսք միայն խօսիլ կ'ուզեմ Բագրատունեաց չրջանին մէջ ապրած ուրիշ Շուշան կամ Շուշիկ տիկին մը վրայ, որ երկու հոգեւոր հայ զօրապետներու մայր, Գրիգոր Մագիստրոս իշխանին հանին ու Ներսէս Շնորհալույ եւ Պահլաւունի միւս կաթողիկոսներուն նախամայրն է եղած։

Արդէն իր անունը յիշած եմ Խոսրովանոյ թագուհւոյն մասին գրած տողերու մէջ։ Իր վրայով մեր տեղեկութեան զխաւոր աղբիւրն է նոյն ինքն Գրիգոր Մագիստրոսի թողած նամակները։ Շուշիկ Տիկին կամ Շուշան ամուսնացած էր Պահլաւունեաց տոհմէն Գրիգոր Համգէ իշխանին հետ*, աստուածապաշտ, ա-

* Հայր Վ. Հացունի (Կասխարակոսիւնը Հին Հայոց Քով, էջ 158-159) այս Գրիգոր Հաւգին կը նոյնացնէ Թովմա Արծրունոյ յիշած ուրիշ մէկ Գրիգոր Ապուհաւազայի հետ, որու մասին Արծրունի պատմիչը հետեւեալ դրուստաց տղերք կը գրէ. «Ոգեգուարն իմաստութեամբ առյցուն, հայկականացս մեջ հոյակապ եւ անուանի, ու լսողներուն ցանկալի, որ իմաստութեան գիտերուն եւ բոլոր ուրիշ բաներուն մեջ իր նախնիքներ կը գերազանցէ»։ Բայց հարկաւ սխալ է այս մեղմեցումը, որովհետեւ այդ Գրիգոր Ապուհաւազան Վասպուրականցի իշխան մըն էր՝ Վասակայ որդին, Ժ. դարու սկիզբները ապրած եւ Արծրունեաց Գագիկ Ա. բազաւորին աներն եղած (Պատմ. Տանն Արծրունեաց, Տպ. Օրբազիւղ 1852, էջ 248, 312, 313)։ Միևնորեւ Շուշիկ Տիկնոյ անուսինը որդին էր Պահլաւունի տոհմէն Արսակի, եւ այդ դարուն կեսին ետք կ'ապրէր։ Այսու ա-

առքինի, ողորմած, եկեղեցաշէն ու վանաշէն անձ մը, որ արդիւնաւից գործերովը նշանաւոր եղաւ Աշոտ Ուղորմածի օրերուն, բարձր պաշտօններու անցաւ եւ իր տոհմը պայծառացուց: Բայց դժբախտաբար չենք գիտեր թէ ծագումով ո՞ր գերդաստանէն էր Շուշիկ Տիւկինը*:

Պահլաւունի գերդաստանին բուն բնակավայրն ու կալուածն էր Բջնի Բերդաւանը՝ Էջմիածնի դէպ ի աւրելեւան կողմը: Հրազդան գետին վրայ. բայց Անիի մայրաքաղաք ըլլալէն յետոյ, հոն ալ ունեցան ոչ միայն ապարանք, այլեւ Ապուղամբենց Ս. Գրիգոր անուն փոքրիկ ու գեղեցիկ եկեղեցին, որ տակաւին մեծաւ ժամամբ կանգուն կը կենար Լինչի այցելութեան ժամանակ եւ հայ ճարտարապետութեան գոհարներէն կը համարուի: Ըստ Լինչի գառութիւն «Ս. Գրիգորի մատուռը հրաշագեղ փոքր յիշատակարան մըն է, որ Մայր-եկեղեցիին նման, բիւզանդական եւ գոթական

մեկնային, անկարելի չէ որ երկուքը շատ մօտ ազգականութիւն ունենային, այսինքն թերեւս Գրիգոր Հաւգեի մայրը Գրիգոր Ապուղամբեի դուստրն էր:

* Տեսնեմք թէ Աշոտ Ողորմածի որդիները Սմբատ, Գագիկ եւ Գուրգեն, երբ մըն ալ ունեին (Հանդ. Ամս. 1922, էջ 105): Արդեօք արտառօց է խորհիլ թէ Գրիգոր Հաւգե Պահլաւունի իշխանին ժողովրդ Շուշան կամ Շուշիկ ինքն իսկ էր այդ տղան: Տարիքը հսկայաւ չի գար, քանի որ Շուշան Տիկինը ծնած է շուրջ 952 թուականին: Միւս կողմէ իր անուանոյն մահէն յետոյ՝ իրեն «Տիկնանց Տիկին» տանգոյն յատկացուիլն ալ այս կարծիքին ի դէպ կու գայ, քանի որ արքայադստեր մը հաւատարմացի պիտի չըլլար:

ոճի տարրերուն մէկ խառնուրդը եղած է» (Լինչ, Հաւաստան, Ա. հատոր էջ 346):

Գրիգոր Համգէ Պահլաւունին եւ իր ամուսինը Շուշան ոչ միայն բարեպաշտ ու բարեգործ, այլ նաեւ ուսուսալ ու զարգացած անձներ էին, եւ դարուն հայ սեւրունդին դաստիարակութեանը մէջ գործնականապէս բաժին ունեցան: Մագիստրոս իր պապուն եւ հանիին պէսպէս գեղեցիկ գործերուն կարգին սա ալ կը թուէ թէ անոնք սովորութիւն ունէին իրենց ապարանքին մէջ ժանուկներ ժողովել եւ ուսուցանել, ու որբեր սընուցանել: Առանձնական դպրոց մըն էր անոնց այս իրենց տան մէջ պահած վարժարանը, եւ կ'երեւի թէ բոլորովին աղքատ ու ձրիավարժ աշակերտներէ բաղկացած: «Ո՛րքան չինիչ է,» կ'ըսէ Հայր Վ. Հացունի, «տեսնել այն ազնուական ամուրը չըջապատուած ժանուկներէ եւ ուսուցանել անոնց կարգալ ու դրել, մոռնալով աշխարհական փառքն ու զբօսանքը»: Դժբախտաբար Գրիգոր իշխանը 982 թուականին դուքս Ռաանամեայ կը վախճանի՝ այրի թողլով՝ երեսնամեայ, Շուշան կամ Շուշիկ տիկինը եւ չորս որբ, զաւակներ, Վասակ, Վահրամ եւ Տիգրան Ապղարիպ անուն, եւ չորրորդ մըն ալ, Գրիգոր Համգէ, որ կ'երեւի թէ հօրը մեռնելէն վերջը ծնած է եւ իր վաղամեակի հօրը անունովը մկրտուած: Գրիգոր եւ Շուշան ունեցած էին աղջիկ մըն ալ՝ Սեդա անուն, որ 5-6 տարեկանին մեռած է չուրջ 980 թուականին եւ իր զմոռուած մարմինը կամ մոմիան գտնուած է մօտերս*: Եստ

* Տես Հանդ. Ամս. 1923 Մայիս-Յունիս էջ 281, Մասեհագիտական: Կ. Յ. Բաւաղեան, «Հայ Իշխանութիւն մը Մոմիան», Հայ Կիւն (Կ. Պոլիս) Գ. Տարի, 1922, թիւ 20, էջ 1986-1987: Ապարեկ Ժ. Տարի, 1923,

ապարմանալի է որ այդ թուականներուն Հայաստանի ժողովուրդին մէջ մեռելներ զմոռելու արուեստը գիտացողներ կային, ինչ որ հին հայ բժշկութեան ու գեղագործութեան մասին փայլուն վկայական մըն է։ Միւս կողմէ՝ ալ այս մոմիան, զոր ընելու համար հարկաւ այնչափ մեծ ծախք պէտք էր, չօչափելի ապացոյց մըն է՝ թէ՛ Գրեգորի եւ Շուշանի մեծահարուստ ըլլալուն եւ թէ՛ իրենց այս միակ դստեր հանդէպ յատուկ սիրոյն։

Շուշան կամ Շուշիկ, որ յետ այսու «Տիկնանց Տիկին» պատուանունով յորջորջուած է միշտ, հրաժարեցաւ բոլորովին աշխարհային կեանքէ, այսինքն՝ կ'երեւի թէ կրկին ամուսնութեան համար եղած առաջարկները մերժեց եւ իր տան մէջ առանձնացած կ'ապրէր իբրեւ կրօնաւորուհի մը սեւազգեաց, ինքզինք նուիրելով այնուհետեւ ուրիշներու որբերուն հետ իր իսկ որբ մնացած մանուկներուն դաստիարակութեան։ Իր կրթական ջանքերուն ատիճանը կրնանք գնահատել իր զուակներուն ապագայ կեանքին վրայ երեւցած արդիւնքէն։ Անդրանիկը՝ Վասակ Պահլաւունի, Հայոց սպարապետն էր Գաղիկ Ա. Տիեզերակայ եւ Յովհանէս Սմբատ թագաւորներուն օրով, եւ 1021ին Նեադաւոյ աղբիւն առաջին արշաւանքին յաջողապէս գիմարելէ յետոյ, երբ Սերկելի լուսնուն բլուրի մը վրայ առանձնացած կ'աղօթէր, դաւաճանի մը ձեռքով նահատակուեցաւ։

թիւ 924. — Տիգրան Ապղարիայի մեկ արձանագրութիւնն ալ կը յիշե իր այս վաղաւեռիկ Սեղա փոյրը, որ կը բռնի քե աւագանի անունով Հռիփսիմէ ալ կը կոչուէր։ (Տես Լիկիի Հայաստան, քարտ. Լ. Լարեցի, Ա. հատր, էջ 347ի ծանօթութիւնը քարտանիշին կողմէ)։

Սպարապետութեան մէջ անոր յաջորդեց իր եղբայրը՝ Քաջն Վահրամ, միանգամայն նուրբ քաղաքագետ, որուն թելադրութեանց իցի՛ւ թէ մինչեւ վերջ հետեւած ըլլար Գաղիկ Բ. երիտասարդ ու թշուառ թագաւորը։ Վահրամ սպարապետն Անիի՝ վաճառումէն յետոյ ալ իր պաշտօնին վրայ մնալով, 77 տարեկան ծերունի, հայրենիքի պաշտպանութեան համար զոհուեցաւ 1045 թուականին։ Վասակ սպարապետի որդին էր նախաջիշեալ Գրիգոր Մագիստրոս, որ իր Վահրամ հօրեղբայրը կ'անուանէ քաջահանձար եւ ուշեղ, իմաստաւն ու խոհեմ. եւ անոր զրչէն ելած գեղեցիկ հօգեւոր զրութիւններուն համար ալ կ'ըսէ թէ մարգարէական մատեններու չափ նուիրական համարելով կը համբուրէին ամէնքը։ Այս Վահրամ սպարապետն է չինոզը Մարմաշէնի հօգակաւոր տաճարին, արդի Ալեքիսականի հարաւ արեւմտեան կողմը, հայ ճարտարապետութեան ուրիշ հրաշակերտ մը՝ 986ին կառուցուած։

Այսպէս, Շուշիկ տիկնոջ հայրենասէր ու հայրենաշէն որդիները սուրին հետ գրիչն ալ գործածելու վարպետ էին, նաեւ բարեպաշտութեան մէջ անուանի։ Իրենց մօր խնամքն ու աղօթքները պարապի գացած չէին։ Վերջացնելէ առաջ սա ալ աւելցնենք թէ մեծահարուստ Շուշիկ Տիկնանց Տիկինը, ինչպէս ուրիշ առթիւ յիշեցինք, արժանաւոր գործակից մը եղած է Սոսորովանոյ թագուհւոյն՝ իր ծախքովը զարմանատուն եւ բժշկական դասընթացք մը հաստատելով Աջոտ մզորմածի տիկնոջ հիմնած Սանահինի դպրավանքին մէջ, զոր Շուշիկի թոռը՝ Գրիգոր Մագիստրոս ձեմաւա՛նն կ'անուանէ, ինքն ալ հոն անդամադննութեան դասեր աւանդած ըլլալով։ Ապուղամբենց Ա. Գրիգորի մատուռին չինոզը պիտի ըլլայ նոյն ինքն Շուշան

Տիկինը, հարկաւ 982ին իր ամուսնոյն մահէն յետոյ, բայց թերեւս 986էն առաջ: Որովհետեւ չէնքին պատերուն վրայ գտնուած են արձանագրութիւնները ոչ միայն իր որդւոց՝ Վահրամ Սպարապետին եւ Տիգրան Ապղարիւ մարզպանին, այլեւ իրեն իսկ, Տիկին Շուշանի, որ կարգ մը եկամուտներ կը նուիրէ այս եկեղեցիին, եւ փոխարէն ժառուցուելիք պատարագներուն թիւը կը նշանակէ: Հիւնիսային պատին վրայ տասնեւչորս տողոց երկար արձանագրութիւն մը մեզի կ'իմացնէ թէ հայկական ՆԶԹ թուին, որ է Յ. Տ. 1040ին, Շուշան տիկնոջ որդին՝ Տիգրան Ապղարիւ, որ այն ատեն Հայաստանի մարզպանն էր, նորոգութիւններ եւ յաւելուածներ կատարած է չէնքին վերայ: Յայտնի է թէ մատուռը ծառայած է իբր զամբարան Գրիգոր Համգէ իշխանին եւ իր ընտանիքին, որովհետեւ Ապղարիւ հոն յանուանէ կը յիշէ թէ պատարագ պէտք է ժառուցուի իր հօրը Գրիգորի, մօրը Շուշանի, եղբորը Գրիգոր Համգէի եւ քրոջը Հրապիսիմէ Սեդայի հոգւոց ի հանդիստ, որմէ բնականաբար կը հետեւի թէ յիշեալ չորս անձերն ալ հոն թաղուած են: Լինչ կը խորհի թէ չէնքին վրայ այս յաւելուածներն ու նորոգութիւնները կատարուեցան Շուշան տիկնոջ մահուան ու թաղման առթիւ իսկ. եւ թէ այսպէս հաստատ թուական մը ձեռք կը ձգուինք: Եթէ Շուշան տիկնոջ մահը պատահած է 1040 թուականին, ծնունդը եղած ըլլալով 952ին, ուրեմն 88 տարեկան էր մեռած ատենը: (Շուշան տիկնոջ եւ Ապղարիւ մարտի տոմարին եկեղեցիին համար՝ տես Լինչի Հայաստան, Թարգ. Լեւոն Լարենցի, Կ. Պոլիս 1913, Ա. հատոր, էջեր 344-350, իսկ պատկերներուն համար՝ էջ 327, 329, 336):*

Ահա մեծագործ տիկին մը, որ սակայն իր սիրա-

տուն զաւակներն ալ անտեսած չէ, հապա զանոնք լաւագոյն կերպով կրթել ու դաստիարակել զիտցող մայր մը եղած է: Ահա երեսուն տարեկանին հինգ պղտիկներով այրի մնացած տիկին մը, որ բախտէն կրած անաւոր հարուածին տակ ընկճուելու տեղ, քաջութիւնն ունեցած է աղգին ու հայրենիքին պաշտպան կանգնելու համար կարող որդիներ հասցնելու: Ի՞նչ խելք, ի՞նչ կամքի ոյժ եւ գործնական բարեպաշտութիւն ունեցած ըլլալու է: Երանի՛քեղ, Շուշիկ տիկին: Օրհնեալ է քու յիշատակդ, ո՛վ խնկելի՞ մայր:

* «Տիկնանց Տիկին Շուշիկ», Տոմար. Վահրամ Թորգոմեան, Տաթև տարեգիրք (հրատ. Արսաւազ Արֆայ-Սիւրեհեանի), Հայկ. Ե. տարի (1929), էջ 35-38, աղբիւրները հետեւին Տիկին Շուշիկի մանկութիւնները Նշանակուած:

Մ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ԵՒ ԻՐ ԱՂՕԹԱՄԱՏԵԱՆԸ

Ա.

ՆԱՐԵԿ ԳԻՐԵՂ մըն էր վանայ ծովակին հարաւա-
կողմը, Ռչտունեաց գաւառին մէջ: Գիւղին ետեւը
գալարուտ բլրակի մը հովանիին տակ կը բարձրանար
Ս. Սանդուխտի անուանով մենաստան մը, հիմնուած Յ.
Տ. 930ի առեկները: Մենաստանը հազիւ 6 քիլոմէթր
հեռու էր լիճին աղբիւրէն, բայց ծովակին տեսարանը
փակուած էր վանքէն՝ երկուքին մէջտեղ կանգնած
բարձրութիւնով մը: Սակայն եթէ վանքին միաբան-
ներէն ոեւէ մէկը յանձն առնէր կէս ժամու վերելքի
մը յոգնութիւնը, ահա իր առջեւ կը տարածուէր
ծովակին իր ամբողջ կապոյտ տարածութեամբը, Աղ-
թամար, Առաէր եւ ուրիշ կղզեակներովը, եւ չըջա-
պատող Սիփան նիւրուտ, Վարագ եւ այլ լեռներով,
որոնք բոլորը կը կաղմեն հիւանալի բանաստեղծա-
կան համայնատեսիլ մը որուն նմանը հազիւ թէ գրա-
նուի աշխարհի ուրիշ մէկ կողմը:

Վանքը հիմնուին ու միանգամայն անոր վանահայրն
էր Անանիա վարդապետ, իր ժամանակի ամենէն զար-
գացած կղերականներէն մէկը, «հոգեզարդ եւ մտա-
վարժ փիլիսոփայ եւ ըստ վարուց մաքրութեան կը-
րօնից», ինչպէս ժամանակակից պատմիչ մը կը վկայէ:
Նա իր վանքը չուտով փայլեցուց եւ ըրաւ զարու ա-
մենէն յառաջադէմ ու նշանաւոր վանքերէն մէկն իրրեւ

ուսումնավայր, «բաղմազարդ պաշտօնապայծառ երգե-
ցողներով եւ ուսումնասէր վարդապետներով», որոնց
հաշակը տարածուեցաւ Հայաստանի ամէն կողմը: Ա-
սոնք ձգնական կեանքը միացուցած էին զիտական
ու կրթական կեանքի հետ: Հոս սնաւ ու գաստիա-
րակուեցաւ ԳՐԻԳՈՐ, որ այդ իսկ պատճառաւ կոչուե-
ցաւ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, եւ որուն գրած նշանաւոր աղօթա-
գիրքն ալ վանքին անուանով ծանօթ է իրեւ ՆԱՐԵԿ:

Իր ծնողաց երեք որդիներուն կրտսերագոյնն էր
Գրիգոր, ծնած ըլլալով 951 թուականին: Մայրերնին
չատ կանուխէն վախճանած էր: Իսկ իրենց հայրը՝
Խոսրով, ծագումով ազնուական դասակարգէ, յառաջա-
ցած էր եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ, կար-
գընելով եպիսկոպոս Վասպուրականի Անձեւացեաց երկ-
րին, որ այդ միջոցին անջատ փոքր թագաւորութիւն
մը կը կազմէր: Խոսրով Անձեւացին իր երեք որդի-
ներէն երիցագոյն Սահակը պահեց իր քովը, որ կ'ե-
րեւի թէ վերջէն ամուսնացաւ ալ եւ որ ընդօրինա-
կողն էր եղած իր հօրը երկասիրութեանց: Խոսրով
իր միւս որդիները, Յովհաննէս եւ Գրիգոր, կանուխէն
յանձնեց նարեկայ վանքին առաջնորդ Անանիային, որ
այս սղոց վաղամեռիկ մօրը հօրեղբայրն էր: Անոնք
տան մէջ իրենց հօր խնամքին տակ արդէն հիմնական
գաստիարակութիւն մը առած էին, իսկ վանքին մէջ
ալ իրենց ազգական Անանիա վանահօր հոգածու եւ
խստապահանջ կրթութեան ներքեւ զարգացան ու յա-
ռաջդիմեցին սքանչելի կերպով: Երկու ուսումնակից
եղբայրներէն մէկը յետոյ Անանիային յաջորդեց իւ-
րեւ նարեկայ Ուխտին վանահայրը: Իսկ Գրիգոր մնա-
չեւ իր մահը ուսուցիչ վարդապետ մնաց միւսնոյն վան-
քին մէջ: Եւ հոս կը գտնենք Գրիգոր նարեկացւոյն
հշմարիտ եւ անկեղծ խոնարհութեան մէկ ազպարոյցը,

որ առաջնակարգ կարողութիւններ ունենալով հանդերձ կամեցաւ երկրորդական դիրքի մը մէջ մնալ մինչեւ վերջը: Երկու սուրբերուն, Գրիգոր Նարեկացւոյ եւ Ներսէս Շնորհալուոյ կենցաղին մէջ հանգիստութեան այս գիծը չատ ուշագրաւ է:

Խոսքով, Անձեւացեաց եպիսկոպոսը, իր ժամանակցաց կողմէն «Մեծ» մականուանեալ, ուսումնական լայն պատրաստութիւն ունենալով, Ժ. դարու կիսուն արդէն համբաւեալ էր իրբեւ գիտնական անձնաւորութիւն, ու նաեւ եկեղեցական նշանաւոր մատենագիր մը հանգիստացաւ: Խոսքովի զլիսաւոր երկասիրութիւններն են Մեկնութիւն Ժամակարգութեան եւ Մեկնութիւն Պատարագի: Երկրորդը թէեւ համառօտ գործ մըն է, համեմատական ալ արժէքով մը, սակայն առաջինը բաւական ընդարձակ աշխատութիւն մըն է, խիստ արժէքաւոր եւ պարզ ու ընտիր ռոնով՝ յատկապէս ժողովուրդին համար գրուած:

Բարձրագոյն ձիրքերու տէր անձնաւորութիւն մըն էր նաեւ Անանիա վարդապետը, որուն աշակերտեցաւ Գրիգոր պատանին իր Յովհաննէս եղբորը հետ, Նարեկայ վանքին մէջ: Պատմիչներ զանի կը կոչեն հրեւոսը եւ պուեսիկոս, այս անուանի եւ զիսնական: Անանիա Նարեկացիին կարեւոր մատենագիր մըն ալ էր. սակայն իր գրչէն ելած գործերէն ոմանք կորսուած են, եւ իր մեկնողական գրուածքներէն մի քանին ալ (Մեկնութիւն Առաքելական Թղթոց, Համեմատութիւն Աւետարանաց, եւն.) յաջորդ դարուն մէջ ապրող համանուն վարդապետի մը վերագրուած են: Իր ամենէն կարեւոր երկասիրութիւնը, Հաւատարմաց գիրքը, որ վարդապետական նիւթերու շուրջ յօդինուած դասական գործ մըն է՝ ընդդէմ Երկարնակաց, տասկաւին անտիպ կը մնայ: Իսկ Շողակաթի վրայ շա-

ղադրած ներբողական ձառը չէ այնչափ արժէքաւոր, ու միայն մասնաւոր նշանակութեան արժանի է անով որ իր ձեռնասունին, Գրիգորի ռճին ու լեզուին վրայ բանեցուցած ազդեցութիւնը կրնանք անկէ հաստատել: Արդարեւ Անանիայի մտաւոր ու գրական ազդեցութիւնը կարելի է խորապէս զրոյժուած տեսնել իր հանճարեղ աշակերտին վրայ:

Գրիգոր իրեն աշակերտակից եղած իր եղբորը՝ Յովհաննէսի համար կը վկայէ թէ նա գիտնական մը եւ հանճարեղ իմաստասէր մըն էր: Հարկաւ այս մակդիրները ա՛լ աւելի կը պատշաճին իր խիստ անձին: Ինքը, ինչպէս Աղօթամատեանին համար գրած իր Յիշատակարանէն կ'երեւի, ուսանողութեան շրջանին եւ անկէ ետքն ալ յամառ ու անյադ ընթերցասէր մը եղած է եւ հմտացած՝ ժամանակի հայ մատենագրութեան ծանօթ բոլոր ինքնագիր եւ թարգմանածոյ արտադրութիւններուն: «Երկարողի եւ ուշագիր վերլուծում մը», կ'ըսէ Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան, «յաջողութեամբ պիտի դուրս բերէր անոր գրականութեան մէջէն՝ իր ժամանակի իմաստասիրական ուսուցման բոլոր տարրերը. քերթողականն ու հոգեւորութիւնը, քերականութիւնն ու բառարանը, գիտութիւնն ու բարոյականը, մեկնողականն ու տրամասացութիւնը, զաւանդանութիւնն ու մինչեւ անգամ ֆօլքլօրը» (Աթաւհաբար Նարեկ, Յաւաջաբան էջ Թ): Մ. Յ. Անանիկեան ալ կ'ըսէ. «Նարեկացին իբրեւ կրօնական իր ժամանակին շողջողուն լոյսն էր: Հայերէն լաւ գիտէր եւ թերեւս նաեւ Ասորերէն եւ Յունարէն: Իր ազգային գրականութիւնը իրեն համար գաղտնիք մը չունէր եւ հաւանօրէն ծանօթ էր մէկ երկու օտար գրականութեանց ալ» (Քննական Ուսումնասիրութիւններ, էջ 132):

Բայց Գրիգոր միմիայն խուցի մը մէջ փակուած զիրք սերտող մարդ չէր, այլ նաեւ ուսումնասիրող մը արտաքին բնական աշխարհի: Նա ունէր զիտելու զարժուած սուր աչք, ապաւորութիւններ կրելու պատրաստ զգայուն միտք եւ սիրտ, բնութեան գեղեցկութիւնները վայելելու առակ հողի մը: Կ'երեւի թէ յաճախ պտոյտի փելէր վանքին ետեւը բարձրացող եւ զայն Աղթամարայ ծովակէն զատող սարին զագաթը եւ անկէ կը զիտէր իր աչքերուն առջեւ տարածուող զիւթիչ տեսարանը: Այդ պահերուն երբեմն խորհրդաւոր տեսիլքներ ալ կ'ունենար: Նա անտարբեր չէր նաեւ մարդկային կեանքի իրադարձութիւններուն: Վանայ ծովուն յանկարծահաս փոթորիկներէն խորտակուող առագաստանաւին ողորմելի վիճակը զիտած ու նկարագրած է մասնաղէաի ճարտարութեամբ, եւ նաւաբեկեալ նաւորդներու կացութիւնը՝ կարեկից հոգիով մը. եւ անկէ ինչ գեղեցիկ հանգիստութիւններ հանել զիտէ իր հոգիին ներքին աշխոժութիւնները նկարագրելու: Տիեզերքն իր առջեւը բաց, անհուն ու պատկերազարդ գիրք մըն է՝ միաքը լուսաւորելու, սիրտը կրթելու, ներշնչումներ հաղորդելու եւ հազար ու մէկ բարոյական առակ ու օրինակ թելադրելու: Գրիգոր Նարեկացին բազմակողմանի եւ լայն հայեացքով ուսումնական մըն էր:

Գրիգոր Նարեկացին կարող ուսուցիչ մըն էր նաև. նա մինչև իր մահը շարունակելով այդ պաշտօնն ի պատկանած վանքին մէջ, կրթական գեանին վրայ մեծ արդիւնաւորութիւն ցուցուց։ Զայս արդէն կըրնանք բացորոշ տեսնել Նարեկ Աղօթմամտեանին կըցած իր Յիշատակարանէն, ուր հասկնալի համեստութեամբ մը ինքզինքը «յետին վարժապետաց եւ կըրտսեր բանասիրաց» կ'որակէ։ «Ներեալ դպրութեանց

(trivium) եւ Քառեակ գիտութեանց (quadrivium) բոլոր ուսումները ոչ միայն ուսաւ, այլ նաեւ ուսաց իր վանական զարոցին մէջ», կ'ըսէ Թորգոմ Արքեպ. (Յիւ. տեղ. էջ Ժ.): Օրմանեան կ'ըսէ. «977 թուականին, 26 տարեկան Գրիգորն արդէն քահանայ ձեռնադրուած էր եւ գիտութեան ու իմաստութեան հռչակ հանած. Նարեկի վանքին մէջ աշակերտաց ուսուցիչ եւ զրական աշխատութիւններով զբաղող մը եղած ըլլալը կը յայտնուի»: (Ազգապատմ, էջ 1180): «Ասկէ զատ», կ'ըսէ Անանիկեան, «պէտք է մոռնալ որ Նարեկացին իր ժամանակներուն մէջ՝ չափ համբաւաւոր ուսուցիչ մըն էր, որու աշակերտելու համար բազմաթիւ երիտասարդներ Հայաստանի ամէն կողմէն գէպ ի Նարեկ կ'ողկերէին» (Փնտրական Ուսումն. էջ 126): Սա ալ կրնանք աւելցնել թէ իր զրած Աղօթագիրքը ոչ միայն բարեպաշտական վարժութեանց համար, այլ նաեւ իբրեւ սրտանկաց րնբեցանութեան դասագիրք մինչեւ ԺԹ. դարուն ութսունական թուականները կը զործածուէր զաւառական հայ զարոցներուն մէջ:

Գրեգոր Նարեկացին ամէն բանէն աւելի բանասեղծ մըն էր՝ խորհրդապաշտ խառնուածքով։ Ասիկա կ'ընդունին Նարեկացւոյ վրայ խօսող ամէն հեղինակ առանց բացառութեան։ Թորգոմ Արքեպօ, Արշակ Զօպանեան, եւ զեռ ուրիշներ Նարեկացին կը համարեն մեր ամենամեծ բանաստեղծը։ Իր իբրեւ շտանաւոր գրած տաղերէն զատ, արձակ գործերուն, իր գանձերուն, բայց մանաւանդ հանրածանօթ Աղօթագրքին մէջ ալ յայտնապէս չափաբերեալ բազմաթիւ մասեր մէջ չափական տողերու շինուածքի մը գրոշմը կայ։ Հանրածանօթ Ընկալ Քաղցրութեամբ աղօթքը մեծ մասին մէջ հայկական չափի շինուածքը ունի։ Ղիրքին

չառ էջերը ձոխ ու շոռյլ բառերու (եւ) նախադասու-
թեանց կշռաւոր խօսքերով լեցուն են և նամանաւանդ
հորովներու վերջաւորութիւնները յառաջ բերած են աւե-
սակ մը ընդհանուր դաշնակաւորութիւն, երգի դաշ-
նակաւորութիւնը. կը գիտուի որ շառ էջեր ալ ին-
քը ոտանաւոր գրած է» : (ՍԻՈՆ, 1933, էջ 385) : Բայց
ոչ միայն արտաքին կառուցուածքի կողմանէ, այլ մա-
նաւանդ ներքին հոգեբանական յատկութիւններով նա-
րեկ Աղօթամատեանը ծայրէ ի ծայր ամենաբարձր տե-
սակէ բանաստեղծութիւն է, որով իբրեւ մատենագիր՝
Պրիգոր Նարեկացւոյ խառնուածքին ամենէն տիրական
գիծը բանաստեղծութիւնն է : Աղօթամատեանէն գուրս
իւր գրած երկերուն, մասնաւորապէս տաղերուն մէջ,
Չօպանեանի, Գարեգին Արքեպ. Խաչատուրեանի, Ա-
նանիկեանի պէս կարող քննադատներ կը տեսնեն մեր
գողթան երգիչներու հեթանոսական բանաստեղծութեան
նման յատկութիւն մը, թէեւ սրբազան նիւթերու
համար կիրարկուած եւ շառ պարկեշտ ու փափուկ
արտայայտութիւններով :

Մատենագրութեան տեսակէտէն Նարեկացին կըր-
նայ նկատուիլ իբր հայութեան տիպար եւ ամենէն
ինքնատիպ հանձարը : Ունի արդարեւ մեկնաբանական
շառ նշանաւոր գրութիւն մը — Մեկնութիւն Երգ Եր-
գոցի — զոր գրած է 26 տարեկան երիտասարդ հա-
սակին, Անձեւացեաց Գուրգէն թագաւորին խնդրան-
քանքովը. պարզ ու զիւրիմաց գործ մը՝ իր տեսա-
կին մէջ եղական : Իբրեւ վարդապետական երկասի-
րութիւններ ունի բազմաթիւ ներբողական ճառեր,
ինչպէս՝ Ներբող Ս. Աստուածածնի, Գովես Առաքելոց,
Ներբող Խաչի, որուն կցուած է Ապառաճից Խաչի
Պատմութիւնը, Գովես ի Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ,
եւ այլն : Կայ նաեւ իրեն վերագրուած նշանաւոր

Թուղթ մը առ վանահայրն Կճաւի, «ընդդէմ Թոնդրա-
կեցւոց աղանդին», բայց Խաչատուրեան եպիսկոպոսի
կարծիքով հաւանորէն կեղծ է այս գրուածքը : Ասոնց-
մէ զառ Նարեկացւոյ գրիչէն արտադրուած կան զան-
նեք, մեղեդիներ, օտար, բոլորն ալ բանաստեղծական
բարձր աւելնով յղացուած, և եկեղեցական տօներու
յատուկ : Իր տաղերը, որոնք ժողովրդական լեզուի և
արաբ տաղաչափական արուեստի ազդեցութեանց տակ
յօրինուած են, ամենալաւ կերպով կը ցոյցնեն բա-
նաստեղծին գեղեցկագիտական հանձարը :

Բայց Նարեկացին կ'ապրի հայ ժողովուրդին գի-
տակցութեան մէջ իր «Նարեկ» անունով ծանօթ և հե-
ղինակին իսկ կողմէն ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ խորագրուած
Աղօթագիրքովը, որ առանց վէճի իր գլուխ—գործոցն
է և որով միշտ պիտի գրաւէ բարձրագոյն տեղը հայ-
կական դպրութեանց մէջ : «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ
Աստուծոյ» վերնագրով այդ 95 թիւ աղօթաչառքը ար-
տագրելու կարողութիւն ունեցող հանձար մը շառ հա-
զուագիւտ է աշխարհի վրայ : «Եթէ Նարեկացին աշ-
խարհական գրիչ մ'ըլլար», կ'ըսէ իրագեկ հեղինակ մը,
«այսօր իր արժանաւոր տեղը պիտի գրաւէր համաշ-
խարհային հանձարներու կաճառին մէջ՝ Տանթէի,
Միլտոնի և նմանեաց քով» : Թէեւ Նարեկացին իր այս
աղօթքներուն մէջ երբեմն այնպիսի ճախրանք մը
կ'առնէ որ դժուար է իրեն հետեւիլ առանց մասնաւոր
բապէս երեւակայութիւննիս լարելու, և հակառակ իր
մանուածապատ լեզուի խրթնութեան, բայց և այնպէս
սքանչելի գեղեցկութիւն մը և ոճի հրապուրիչ քաղց-
րութիւն մը կը տիրէ հոն ծայրէ ծայր : «Պրիգոր Նա-
րեկացին», կ'ըսէ Հայնրիխ Գեյցեր, հայագէտ գերմա-
նացին, «խորիմաստ է, ի ոգեւորութեամբ կրօնի,
ճշմարտութեան ու բարոյախօսութեան, և ի քնարա-

կան աւիւնով» (Համառոտ Պատմ. Հայոց, էջ 31):

Բոլոր բանասէրք կը միաբանին յայսմ թէ Գրիգոր Նարեկացւոյ ներշնչման գլխաւոր աղբիւրն էր Աստուածաշունչը, այսինքն՝ Հին և Նոր Կտակարաններէ բաղկացեալ Սբ. Գիրքը: «Բայց բուն ներշնչարանը մնաց միշտ Աստուածաշունչը, որուն կենդանի համաբարբառն էր իր յիշողութիւնը: Անկէց ըրած մէջբերումները, որոնք հայ ի հոյ կ'առիչեն իր բոլոր էջերը, կը ցուցնեն թէ անոր ուսումնաւ Վերծանութիւնը ի'նչ խոր յարումով զրաւած են իր հոգին» (Գուշակեան, էջ Ժ): «Իսկ իր գիտութեան, միանգամայն և ներշնչումի գըլխաւոր աղբիւրը՝ զոր կարելի է ըսել թէ սպառած է իր յիշողութիւնը, Աստուածաշունչն է եղած: Մասնաւորապէս մարգարէները՝ իրենց հրեղէն լեզուն և սաղմոսները իրենց քնարական շունչը տուած են անոր: (Պաշատուրեան, էջ ԻԵ—ԻԶ):

Նարեկացւոյն կրօնական համոզումները հիմնականապէս կը նոյնանան իր պատկանած Հայաստ. եկեղեցւոյ դաւանութիւններուն հետ, ինչպէս կարելի է տեսնել եկեղեցւոյ վրայ գրած իր ներբողի խօսքէն (Նարեկ, Բան ՀԵ. 9—15) և մանաւանդ Նիկիոյ հանգանակին վրայ հիւսած յարասութիւններէն (Բան ԼԳ. և ՀԵ.) որոնք աստուածաբանական նրբութեամբ խորհուած ու միանգամայն բանաստեղծական խանդով արտայայտուած՝ որոշակի կը ցոյցանեն իր անձնական համոզումները: Նարեկացին, իր ազգային եկեղեցւոյն կատարելապէս հաւատարիմ ըլլալով հանդերձ, զերծ էր նեղմիտ մոլեռանդութենէ, ունէր օրինակելի լայնամտութիւն մը: Ոմանք հինէն ի վեր Նարեկացւոյ բացատրութիւններուն մէջ քիչ մը Արեւմուտքի եկեղեցիներուն մօտենալու միտում գիտած են, որ անշուշտ իր քրիստոնէական լայնամտութեան արդիւնք էր և կը

յառաջագայէր ուղղակի Սբ. Գրքի ընթերցանութեան մէջ այնչափ խորացած և Յիսուսի Աւետարանին մէջ յայտնուող սիրոյ և համերաշխութեան սկզբունքներուն գործնականապէս յարած ըլլալէն: «Անոնք որ աղբերակէն միայն կ'ըմպեն», կ'ըսէ Գուշակեան, «չեն կրնար ուրիշ միջոցներէ ախորժիլ: Անոր համար է որ դաւանաբանական հարցերը տեղ չեն գտներ իր նախասիրութեանց պարունակին մէջ. իրենին պէս միտք մը անոնց վրայ պիտի նայէր իբրեւ մարդկային սիրտի հասկնալի կամէութիւններու վրայ»: (Յիս. Տեղ. էջ ԺԱ): Կ'երեւի թէ Գրիգոր իր թոյլատու ոգին մասամբ ալ կը պարտէր իր մայր վանքին ու մանաւանդ դաստիարակչին, որովհետեւ յաջատուրեան եպիսկ. կը գրէ, «Նարեկայ Ուխտին նկարագրի յատկանշական մէկ գիծն ալ կը թուի եղած ըլլալ այս անկաշկանդ ոգին՝ զոր ներշնչած է ինք Անանիա եւ զոր հաշտ աչքով չէ գիտած ժամանակակից հոգեւորականութեան նախանձաբեկ եւ 'խաւարասիրաց փաղանգը'» (Նարեկի Թարգմ. Յառաջաբան էջ ԻԿ): Նարեկացւոյ դաւանաբանական գիրքի մասին թերեւս ամէնէն զոհացուցիչն է Օրմանեանի տուած բացատրութիւնը. նա մօտենանիշ կ'ընէ թէ «այն սրբութեան եւ կարողութեան համբաւը, զոր կը վայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին համեստ վանականը», տգէտներուն նախանձը կը գրգռէր, որոնք ուրիշ պատրուակ չգտնելով՝ իր թոյլատու եւ լայնախոհ ընթացքը կը խժեռէին. բայց «ճիշդ խօսելով», կ'ըսէ, «բաժանումները վերցնելով եկեղեցիներու միութեան փափաքն եղած է Նարեկացիին բուն զգացումը, որ նոյն ատեններ ուրիշ չատերու ալ փափաքն էր» (Ազգապատմ. էջ 1181): յաջատուրեան եպիսկ. Նարեկայ Ուխտին մէջ տիրապետող այս թոյլատու ոգին ուրիշ մէկ ցայտուն ապացոյցը կը համարի Թոնդրա-

կեցուց աղանդին հանդէպ ալ Անանիա վարդապետի եւ Գրիգորի լայնախոհ կեցուածքը, որ եւ տեղի տըւեր է եկեղեցական նոյնիսկ բարձրագոյն իշխանութեան կողմէ ձրի կասկածանքի եւ հաւատաքննական հարցապնդումներու, որոնց սակայն վանահայր եւ սան յարմար պատասխաններ տալով՝ իրենց ուղղափառութիւնն ապացուցած են, միանգամայն առանց չեղելու իրենց աւետարանական թոյլատու եւ լայնախոհ ընթացքէն: (Այս մասին կարգ մը հետաքրքրական աւանդութիւններ ալ կան, զոր կարելի է տեսնել Ազգապատմութեան, էջ 1183, նաեւ Անանիկեան էջ 126—7):

Բ.

Մեզի համար ամենէն շահեկանն է գիտնալ Աղթամատեանին կամ «Ողբերգութեանց» ծագումը: Բարեբախտաբար այս մասին խարխափելու ստիպուած չենք, քանզի հեղինակն ինքը գրքին վերջը կցած Յիշատակարանովը մեզի կը պատմէ անոր գրութեան առիթը: Գրիգոր իր աղթագիրքը պատրաստած է իր վանական եղբայրակիցներուն խնդրանքովը. անոր յօրինման մէջ մասամբ զեր ունեցած է իր Յովհաննէս եղբայրն ալ, որ այդ միջոցին արդէն վանահայրն էր Նարեկայ Ուխտին. իսկ գրքին հրատարակութիւնը եղած է հայկական ՆԾԱ թուականին, որ է Յ. Տ. 1002: Թէ գիրքը այս թուականներուն է յօրինուած, ներքին փաստ մըն ալ կայ ասոր՝ որ է՝ Քրիստոսի երկրորդ զալստեան եւ աշխարհի վերահաս վախճանին վրայ հեղինակին գրած մասնաւոր չեշտը իր աղթքներուն մէջ եւ այլապէս ալ գիտենք որ քրիստոնէական թուականի առաջին հազարամեային լրանալը ընդհանուր յուզում յառաջ բերած էր Հայոց

եւ Արեւելքի ուրիշ քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ, որոնք հաստատապէս կ'ակնկալէին թէ Քրիստոս ընդհուպ պիտի վերադառնար ու աշխարհիս վախճան բերէր վերջին անգի դատաստանով:

Գիրքը հաւատացեալներուն կողմէն իսկոյն ընդհանուր գործածութեան անցաւ, այդպէս ալ շարունակած է մինչեւ այսօր, եւ ինչպէս Բիւզանդ Քէչեան կը դիտէ, գրքից Սբ. Գրքէ աւելի յարգանք եւ ընդունելութիւն վայելած է հայ բարեպաշտ ժողովուրդին կողմէն: Իսկապէս ալ անհամեմատ բարձր է սոյն աղթագրքին հոգեւոր ներքին արժէքը, որուն կարծես թէ հեղինակն անգամ գիտակից է գրելու առեւն: «Երկրորդ աղթքին մէջ», կ'ըսէ Անանիկեան, «հեղինակը կը փափաքի որ իր այս ողբերը՝ ամէն դասակարգի, տարիքի, մտքի եւ բնաւորութեան տէր մարդոց աղթքի լեզուն դառնան: Բայց անոնք պիտի ծառայեն նաեւ իբրեւ խրատ: Անոնք պիտի ունենան զօրութիւն՝ տխրածները վերականգնելու, վստահութեան համբարտակը բարձրացնելու, կտրուած յոյսը նորէն կապելու, մահուան ցաւին մէջ փրկութիւն, տարակոյսի մէջ կեանք, անքաւելի յանցանքներու մէջ՝ ներում բերելու: Մինչեւ անգամ չի մոռնար հին ահռելի թշնամիներէն մին, ջերմը, որուն տանջանքներուն՝ այս աղթքները զեղ ու դարման պիտի շնորհեն: Հեղինակը կը յուսայ թէ անոնցմէ ծնող բոլոր բարի արդիւնքներուն մէջ ինք ալ արդար բաժին մը պիտի ունենայ»: (Քննական Ուսումնասիրութիւն էջ 127—8): Թորգոմ Արքեպ. ալ կ'ըսէ. «Իր գործերուն մէջ միայն վերջինն է ան, այլ նաեւ գեւրազանցը, ըլլալով ամենէն կատարեալ արտայայտութիւնը իր հոգիին: Առանց անոր, այսինքն լոկ միւսներով, իր անունը փայլակի ցոյք մը միայն եղած

պիտի ըլլար մեր գրականութեան հորիզոնին հեռաւոր մէկ կէտին վրայ. ասով դարերուն հետ կ'ապրի ինքը, մեր հաւատքին երկնքին վրայ նշուելով իր հոգիին խորհրդալոյս պայծառութիւնը: Ինքն իսկ կը զգայ ստիկա, երբ մեծ հոգիներուն յատուկ անվերապահ պարզութեամբ կ'ըսէ. «Յայտկայութեամբ բանի աշար ստիկերի գրեցայց կենդանի» (ԶԼ Բան)» (Յիշ. Տեղ. Էջ ԺԶ): Ճան Բըսքինի բացատրութեան համեմատ իսկական Դիքէ է Նարեկը, այսինքն մարդկային գրչի անմահ եւ անզուգական արտագրութիւններէն մէկը:

Արդէն Ներսէս Շնորհաւոյ օրով Նարեկէն մի քանի աղօթքներ, յատկապէս պատարագի արարողութեան վերաբերեալ, առնուած էին Ժամագրքին մէջ, եւ Ներսէս Լամբրոնացին անոնց լուծմունքը (մեկնութիւնը) կը գրէ: Հազիւ մի քանի դար անցած՝ ոչ միայն Հայեր, հապա այլազգիներ ալ Նարեկ Աղօթամատեանին հրաշագործ, բժշկարար զօրութեան կը հաւատային, այն աստիճան որ անոր խօսքերը գրել կու տային մագաղաթի կտորներու վրայ եւ իբր հմայեկ (նուսխա) միասին կը տանէին: Այսպէս, 1400 թուականի ատեններն Առաքել Սիւնեցին՝ Նարեկացիին նըւիրած իր մէկ ներբողին մէջ վկայութիւն կու տայ սա տողերով. —

«Սուրբ եւ մաքուր բանից փոյին,

«Նուափափագ սիրով եկին.

«Այլասեռից ազգ ցանկային,

«Եւ գծագրեալ առեալ գնացին»:

Իսկ այս ժողովրդականութեան գաղտնիքը պէտք է փնտռել նախ եւ առաջ իր բարձր աստիճանէ հոգեւոր արժէքին մէջ: Հոն հեղինակը անձնական փորձառութեամբ անկեղծօրէն կ'արտայայտէ այնպիսի հոգեւոր իղձեր ու կարօտութիւններ, որոնք ընդհանուր

եւ համամարդկային են. հետեւաբար ռեւէ անհատ որ իր անձնական մեղաւոր վիճակին քիչ թէ շատ գիտակից է, կրնայ այդ աղօթքներն իբրեւ իրենը նկատել եւ սրտաբուխ գործածել, ինչպէս կ'ընէ նոյն նշագատակին համար Դաւթի Սաղմոսները: Երկրորդ, հոն կայ ինչ որ արդի դարուս բառով միսթիզականութիւն (mysticism) կ'անուանուի, այսինքն՝ Աստուծոյ սուրբ եւ անճառելի ներկայութեան անմիջական զգացումը, միանգամայն յափշտակութիւն (ecstasy), որ է հոգիի վերացում եւ վայելում Աստուծոյ ահաւոր եւ քաղցր հաղորդակցութեան: Արդէն այս աղօթքներէն մէկ մին պատշաճօրէն մակագրուած է «Ի Խորոց Սրտի Խօսք քնդ Աստուծոյ», քանզի աղօթողը ինքզինք Աստուծոյ հետ դէմ առ դէմ կը զգայ: Երրորդ, պէտք է նկատի առնել նաեւ անոնց մասնաւոր հայեցի գրոյմը. հոն արթուն աղօթարարը հայ չրթունքներով կը խօսի հայ տառապեալ ազգին բարեպաշտ ու աղօթասէր, այլ խռովեալ հոգիին:

Նարեկացւոյ Աղօթամատեանին կրօնական բարձր արժէքին եւ դատած անսահման ընդունելութեան վկայ են անոր խիստ յաճախակի հրատարակութիւններէն զատ, անոր մասին գրուած մեծաքանակ լուծմունքներ եւ կարճ կամ երկայն ուսումնասիրութիւններ, նաեւ գրքին մասնական կամ ամբողջական թարգմանութիւններն աշխարհարարի: Աղօթամատեանն առանձին՝ ԺԷ. դարու վերջերէն սկսեալ՝ 32 կամ 33 անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է այլեւայլ տեղեր եւ զանազան տպարաններէ: Իսկ Վենետիկի Միսթարեանք 1840ին Ս. Ղազարու տպարանէն ի լոյս ընծայեցին Գրիգոր Նարեկացւոյ բոլոր այն ժամանակ ծանօթ մատենագրութիւնքը: Նարեկի լուծմունքներէն երկու գլխաւորներն են Կ. Պոլսոյ Յակոբոս Նալեան

Պատրիարքին եւ Վենետիկի Մխիթարեաններէն Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի շարադրածները:

Նարեկի վրայ ուսումնասիրութիւններ երեւցած են ժ.Թ. դարու վերջին տասնամեակէն սկսեալ: Հրատարակուածներուն մէջ առաջնութիւնը կը պատկանի, թէ՛ ժամանակով եւ թէ՛ արժէքով, Արշակ Զօպանեանի գրածին, լոյս տեսած Կ. Պոլսոյ Ծաղիկ հանդէսին մէջ (1895ին), որ անմիջապէս մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց Գրիգոր Նարեկացւոյ անձին ու գրականութեան մասին, եւ որ յետոյ (1924 Փարիզ) իր Դեմքեր գործին մէջ առնուած է (էջ 1—28): Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի եւ Գարեգին Խաչատուրեանի եպիսկոպոսի Նարեկի աշխարհաբար թարգմանութեանց ընկերացող հմտալից Յառաջաբաններն ալ իրենց ծանօթութիւններով, թանկագին ուսումնասիրութիւններ են: Սակայն լոկ Հայ-Լուսաւորչականներ եւ Հայ-Կաթողիկէներ չեն որ հետաքրքրուած են Նարեկով, հասկալի Հայ-Բողոքականներն ալ: Այսպէս, Փրօֆ. Ալեքսան Պէգճեան, Այնթապ Գոլէճի մեր հոյակապ ուսուցիչը բնական գիտութեանց, որ միանգամայն լաւ գրաբարագէտ էր, ունէր գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը «Նարեկի Աստուածարանութիւնը» նիւթին վրայ, բայց դժբախտաբար կորսուած է: Ուրախ ենք որ ողբացեալ երիտասարդ գիտնական Ռուբէն Բաղդաւեանի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, գրական գեղեցիկ ուճով, հրատարակուած կայ 1905 տարւոյ Աւետաբերին մէջ (էջեր 359, 374, 391, 408, 431, 448, 464, 482), հարկաւ ժամանակի գրաքննութեան անխուսափելի յապաւումներովը: Բայց եւ այնպէս կ'արժէ արտատրւել: Իսկ վաղամեռիկ Փրօֆ. Մարտիրոս Յ. Անանիկեանի «Նարեկ եւ Նարեկացին» խորագրեալ գեղեցիկ գրութիւնն ունինք հրատարակուած՝ իր յետ մահու

լոյս տեսնող ՔԱՆԱԿԱՆ Ուսումնասիրութիւններ (Նիւեորք, 1932) հատորին մէջ, էջ 120—152: Ստուգիւ, հայ գրականութեան մէջ, Մ. Խորենացիէն եւ անոր Հայոց Պատմութեանէն ետքը, վրան ամէնէն աւելի գըրւած ու խօսուածն է Գրիգոր Նարեկացին եւ իր Աղօթամատեանը:

Բայց Խորենացւոյ հետ Նարեկացւոյ հանգիստութիւնն այսչափով չի վերջանար, հապա սա եւս յիշատակելի է որ երկուքն ալ աշխարհաբար թարգմանութեանց արժանացեր են: Իսկ այս հանգամանքով՝ Նարեկը գործնականապէս կը գլխի կ'անցնի Խորենացին: Վերջնոյս Հայոց Պատմութեան մէկ աշխարհաբար թարգմանութիւն միայն ծանօթ է ինծի — Խորէն եւ պիտի. Ստեփանէի Ռուսահայերէն փոխադրութիւնը, մինչդեռ Նարեկի գոնէ երեք ամբողջական աշխարհաբար թարգմանութիւններ հրատարակուած են — Քասիմի (Միսաք Գօշուհեան) 1902, Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանի ու Գարեգին Եպիսկ. Խաչատուրեանի, որոնք միեւնոյն 1926 թուականին լոյս տեսան. առանց յիշելու ուրիշ մասնական թարգմանութիւններ եւ կամ այնպիսիներ որոնք տպագրուած չեն:

Ասի չառ ակնբախ եւ նշանակելի երեւոյթ մըն է, — նիւթաղաշա եւ հակալրօն համարուած սա քրտաներորդ դարուն առաջին քառորդին՝ աղօթագրքի մը այսքան կրկնուած թարգմանութիւններ եւ բոլորն ալ հայ ժողովուրդին կողմէն փափաքով գնուած: Թող չափազանցութիւն չհամարուի այս մեր կարծիքը որ եթէ Նարեկ Աղօթագիրքը Եւրոպական մեծ լեզուներէն մէկուն, զորօրինակ՝ Ֆրանսերէնի կամ Անգլիերէնի թարգմանուէր, Արեւմտեան ազգերէն ալ ջերմ ընդունելութիւն պիտի գտնէր՝ թերեւս մինչեւ իսկ Ս. Օգոստինոսի Խոսովանութեանց եւ Թովմայ Գեմբա-

ցւոյ նմանութիւն Յիսուսի գրքերուն հետ մրցորդ ըլլալու աստիճան:

Գ.

Աղօթամատեանին ծագման արտաքին պարագաները տեսանք, բայց ի՞նչ էին ներքին ազդակները, հոգեբանական գործօնները: Արդարեւ ինչպէս Անանիկեան (Քննական Ուսումնասիրութիւններ, էջ 120) մատնանիշ կ'ընէ, մեր հին պատմիչները քիչ ատաղձ կը մատուցանեն կենսագրական ու հոգեբանական վերլուծութիւն մը համար: Սակայն հոս ունինք հեղինակ մը, որուն կեանքը թէեւ արտաքին աչքառու դէպքերէ ու ելեւէջներէ զուրկ, քանի որ ապրած է պարզ եւ լռիկ կեանք մը՝ վանական խաղաղ մթնոլորտի մը մէջ, բայց որ կտակած է մեղի այնպիսի գրական գործեր ուր հեղինակին ներքին խոհերն ու յոյզերը կ'անդրադարձուին, ունինք բաւական նիւթ այդ ներքին կեանքին վրայ գոնէ փոքրիկ վերլուծում մը փորձելու:

Նախ վեր պիտի առնեմ Աղօթամատեանին փոքրկայոյց նկարագիրը: Այս յատկութիւնը՝ ամէն ուսումնասիրողին ուշադրութիւնն անմիջապէս կը գրաւէ. ի՞նչ հոգեխտով ալեկոծութիւններ կան հոն: Ուսանք ասիկա անբնական դտած են, եւ հարցուցած՝ միթէ ծեր մը ասանկ կ'ըլլայ: Բայց Գրիգոր իսկապէս ծեօն էր երբ Աղօթամատեանը յօրինեց: Տեսանք թէ գիրքը հրատարակուած է 1002 թուականին. եւ ինքը ծրնած ըլլալով 951ին, ուրեմն հազիւ 51 տարեկան էր այն ատեն. արդ 51 տարեկան մէկը ծեր չի կրնար ըսուիլ. շատերու համար ամէնէն առողջ հասակն է ատիկա: Յետոյ, ես չեմ կարծեր որ Աղօթամատեանին ամբողջութիւնը գրուեցաւ հրատարակուած տարին իսկ: Ասիկա երկար ժամանակի գործ է, ամբողջ կեանքի

մը պտուղն է, նաեւ հաւատարիմ հայելին՝ այդ բոլոր նախընթաց կեանքին: Գրիգոր շարունակական աղօթող մըն էր*, եւ աղոյժ աղօթող մը. իր աղօթքները «ձայն բարբառոյ» չէին, այլ շօշափելի արդիւնք առող կենդանի խնդրումներ: Իր ընկերները զիտէին ասիկա, եթէ ոչ իրմէ պիտի չխնդրէին իրենց առօրեայ գործածութեան համար աղօթագիրք մը յօրինել: Անոնք վարպետին դիմեցին, բուն արուեստագէտին: Ուղեցին անոր կեանքին փորձառութենէն օգտուիլ: Նարեկացին աղօթքի մարդ էր: Իր աղօթելու սովորութիւնը քաջածանօթ էր ամէնուն:

Կ'երեւի թէ իր խուցին մէջ աղօթելու ատեն ինքզինք կը մոռնար, իր ձայնը կը վերցնէր, բարձրաձայն կ'աղօթէր, նաեւ ծնրադրած՝ երերումներ կ'ուռնենար: Անիկա իր բոլոր հոգիով, բոլոր սրտով, այն՝ նաեւ մարմնով կ'աղօթէր: Կարգ մը քննողներ շատ ուղիղ դատած են թէ Աղօթամատեանին նախագաւառութեանց կռուքաւոր (rhythmic) կառուցուածքը չինձու բան մը չէ, այլ բնական եւ բնախօսական բան մը, աղօթելու ատեն իր մարմնոյ կանոնաւոր երերումներուն եւ ձայնի ելեւէջներուն համապատասխանող բնական երեւոյթ մը եւ ձեւ մը**: Կը նշանակէ թէ այդ աղօթք-

* Հսկող մակդիրը զոր հեղինակը կ'ընծայէ ինքնիշխան, քեռ կրնայ ակնարկութիւն մ'ըլլալ իր Գրիգոր անուն, որ արքուն, հսկող կը նշանակէ, բայց անշուշտ գործածուած է արձայայտելու իր «գիշերներն արքուն մընալով աղօթելու» սովորութիւնը:

** «Այսպէս, գրիկն կարեւոր մեկ մասը, զանազան գլուխներու մէջ, քեզանուած է կշռական չափովը, որ մեր հին սաղաքապետեան սկզբունքն ունի, եւ զոր մերք ընդ մերք աւելի կ'ոգեւորեն սառակրկնութեան սիրուն գիտէր: Ու ա-

ները կամ գոնէ դանոնք կազմող մասերը, գրի առնուելէն առաջ, չափ առաջ, երկար առնելու չարունակ կենդանի ձայնով յեղեղուած էին Գրիգորի անձնական ազօթքի պահերուն մէջ: Անոնք իր սովորական ազօթքներուն հաւատարիմ արձագանգն են, բիւրեղացած դրաւոր մարմնացումն իր երկար տարիներու բարեպաշտութեան մարզանքին:

Երկրորդ աեղը վեր առնել կ'ուզեմ Աղօթամատեանի եւ իր «Երգ Երգոց»ի մեկնութեան միջեւ երեւցող միջնորդարի տարբերութիւնը: Ասոր արդէն ուշագրութիւն գրաւած է Անանիկեան: Նա Երգ Երգոցի մեկնութեան մասին խօսելով կը մատնանշէ թէ Նարեկացիին գրական գործունէութեան իբրեւ երախայրիքը ձանչցուած այս գործը մեզի համար թէ՛ մատենադրական եւ թէ՛ կենսագրական մեծ արժէք ունի, որովհետեւ կը մատնէ ոչ միայն իր աստուածաբանական խորունկ կրթութիւնը, այլ նաեւ իր հոգւոյն մաքրափայլ պարկեշտութիւնը, որով ամէն վայրկեան ան կը մաքառի զգայասիրական ըմբռնումներու դէմ:» (Բընական Ուսումնասիրութիւններ, էջ 124): Ապա հետեւեալը կը յարէ քիչ մը անդին. «Երգ Երգոցի մեկնութիւնը ունի նաեւ ուրիշ մէկ արժանիք: Անկա Նարեկացին մեզի կը ներկայացնէ բաւական տարբեր լոյսի մը մէջ: Նարեկէն եւ տաղերէն դատելով՝ կ'երեւ-

սիկա տեղի կ'ունենայ այնքան բնական եւ անբռնազօրութեամբ, որ չես զգար նոյնիսկ արձակէն չափաւի անցքը, եւ փոխադարձաբար: Այնպէս որ դժուար կ'ըլլայ ընթրուել, որոշ հիգի մը, թե ներքին յոյզերու եւ արտաքին շարժումներու տարբերումներով հաւակշռուած հոգեկանի մը արդիւնքն է այն:» (Գուշակեան, յիշեալ տեղ. հոգ. ԺԱ):

ւակայենք զինքը իբրեւ փոթորկակոծ հոգի մը՝ որ համակ կիրք, յուզում եւ անուշ է եւ որ իր ներշնչութեանց անձնատուր՝ չի գիտեր ո՛ւր կը սկսի եւ ո՛ւր կը յանգի...: Բայց հոս՝ Երգ Երգոցի մեկնութեան մէջ՝ յուզումի տարրը բնաւ աչքի չի դարձեր:» (Անդ էջ 125): Ապա կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ այս ուշագրաւ տարբերութիւնը Ողբերգութեանց (այսինքն Աղօթամատեանի) եւ Երգ Երգոցի մեկնութեան միջեւ: (Անդ, էջ 126): Դարձեալ, «Բայց ի՞նչպէս կարելի է որ իրեն պէս ողջամիտ եւ բնականոն ժարդ մը՝ չափահասի մը անդորրութիւնով ժանէ գրական ասպարէզը եւ աւելանոտ պատանիի մը խռովայոյզ սրտով դուրս գայ անկէ:» (Անդ էջ 126):

Հեղինակս ինքը մասամբ այս առեղծուածին լուծումը կուտայ արդէն՝ նախ բացատրելով մեզի թէ Նարեկացին ինչ մեթոտով պատրաստեց Երգ Երգոցի մեկնութիւնը: Մատնանիչ ընելէ յետոյ թէ Նարեկացիի այս մեկնութիւնը Գրիգոր Նիսացիի հետեւողութիւն մըն է (Անդ, էջ 124), կ'ըսէ. «Առջեւնիս ունինք արագ գրող՝ բայց հանդարտ ու համբերող գիտնական մը, որ իր ուսումնասիրած գործը՝ չերա չերա՝ կը դիտէ, հակիրճ կերպով կը լուսաբանէ, իր վարպետին տեսութիւնները քննադատօրէն կ'ընդունի կամ կը մերժէ, մինչ իր ականակիտ, անպաճոյճ լեզուն՝ արտերուն մէջէն սողսկող վտակի մը պէս՝ կ'ընթանայ հեզասահ բայց ոչ յապաղկոտ ընթացքով մը:» (Անդ, էջ 125): Պարզ խօսքով, երբ երիտասարդ Գրիգոր Նարեկացին կը շարադրէ Երգ Երգոցի մեկնութիւնը, լոկ իր միտքն ու դատողութիւնը կը գործածէ, ուստի կրնայ զուսպ գրիչ մը բանեցնել: Իր ներքին յուզմունքն ու կիրքերն իր կամքին զսպումին տակ են, արգիլուած (inhibited) վիճակի մէջ են. անոնց արտայայտութեան կա-

ըիք աւ տեղի չկայ: Բայց այս կը նշանակէ թէ իր ենթագիտակցական եսին հաւատարիմ արտացոլումն ուրիշ տեղ պէտք է փնտռել:

Եւ Անանիկեան ճիշդ ասոր վրայ ալ գրած է իր մատը, բայց չուտ ետ քաշած: Կը գրէ. «Թէ արդեօք ինչ որ աւելի հաւանական կը թուի — այս երկու նիւթերը իր խառնուածքին երկու կողմերը կ'արտաբերեն: Եւ արդարեւ իրեն պէս ջերմեռանդ հոգւոյ մը համար կատարելապէս կարելի է մարդոց առջեւ մընալ ինքնամփոփ եւ հանգարտ, իսկ առանձնութեան մէջ՝ մանաւանդ Աստուծոյ առջեւ՝ հրաբուխի պէս դուրս թափել սրտին ամբողջ հրաշէկ, միացող պալունակութիւնը»: (Անդ, էջ 126):

Բայց դեռ ուրիշ հարցում մը, զոր Անանիկեան կ'ընէ, կուտայ մեզի Արիստոքենեան այն թէլը որ լաբիւրինթոսէն դուրս պիտի հանէր. «Արդեօք վերջինը (ըսել կ'ուզէ՝ Երգ Երգոցի մեկնութիւնը) չուկէ՞տն է որմէ նարեկացին մեկնելով՝ հասաւ նարեկադրքին եռուզեւ խորհեակերպին»: (Անդ, էջ 126): Այո, չուկե՞ս է...: Մեղք որ ինք չէ հետապնդած այս հարցման մատնանշած ուղեգիծը: Եթէ լաւ խորհինք, կըրնանք գիւրաւ համոզուիլ թէ Գրիգոր նարեկացւոյ կեանքին մէջ ներքին հրդեհը բռնկցնելու մասին մեծ գեր ունեցած է այդ մեկնութեան գրութեամբ ըզրադիրը: Ինչպէս բանասիրութեան քաջ ծանօթ է, Գրիգոր առջի բերան բոլորովին մերժեց այդ մեկնաբանութեան ձեռնարկելը, առարկելով թէ ինք չափազանց երիտասարդ է այդպիսի փափուկ գործ մը ըստանձնելու. եւ հաս կատարելապէս իրաւունք ունէր: Մէկ տարիի չափ ալ յամառեցաւ ու պնդեց: Բայց Անձեւացեաց Գուրգէն թագաւորը խօսք հասկնալ չուզեց, եւ վերջապէս իր գերիշխանին բռնադատու-

թեան տեղի տալով էր որ Գրիգոր ակամայ ձեռնարկեց այս գործին, զոր ի գլուխ հանեց ալ պահանջող ներուն կատարեալ գոհացում տուող յաջողութեամբ մը: Բայց ինք ներքնապէս տուեց...

Տարակոյս կա՞յ թէ կրակով խաղալու այդ գործը սուր ճգնաժամ մը արթնցուց իր կեանքին մէջ: Անանիկեան շխտակ կ'ըսէ թէ Գրիգոր այդ մեկնութիւնը գրելու ատեն «ամէն վայրկեան կը մախալի զգայասիրական ըմբռնումներուն դէմ»: Բայց արդեօք միմիայն զգայասիրական ըմբռնումներուն դէմ մաքառիլ ստիպուած էր ամէն վայրկեան՝ թէ իր մէջ արթնցող զգայութիւններուն դէմալ. եւ արդեօք այս վերջին պայքարը լմնցա՞ւ երբ մեկնութեան շարագրուիլն ի կատար հասաւ: Անանիկեան կ'ըսէ թէ Գրիգոր բնականոն մարդ էր. ճիշդ է, եւ բուն հոս է խնդիրը: Գրիգոր բնականոն երիտասարդ մըն էր. չմոռնանք զայս. ինք այս միջոցին դեռ 25 կամ 26 տարեկան էր: Գրիգոր հնաշանդեցաւ իրեն պարտադրուած ապսպրանքը կատարելու՝ անձնական ամենամեծ գոհողութիւնով եւ ինքզինք վտանգաւոր արկածախնդրութեան մը մէջ նետելով: Մենք հիմա պաղարիւն կերպով կրնանք կարդալ ու վայելել այդ մեկնութիւնը, առանց խորհելու թէ որչափ սրտի արիւն արժեց զայն շարագրող տաքարիւն, ազնուական, գեղապաշտ երիտասարդին: «Ուսողը չիյտէ, բրդողը գիտէ» կ'ըսեն: Մաքրախոհ երիտասարդը արդարեւ իր սրբասէր կամքին հօր սանձովը զսպեց ներսէն գլուխ ցցող ամէն կիրք եւ յոյզ: Սակայն նորագոյն հոգեբանութեան ամէնէն աւելի չեչուած մէկ սկզբունքը սա է որ ասանկ ցեղանապէս արգիլեալ (inhibited) կիրքերն ու յոյզերն անխուսափելի սոսկալի հակահարուած յառաջ կը բերեն: Տարակոյս չունինք որ այդ ժամանակ իր մէջ սկսող

ներքին ալեկոծութիւնը չարունակեց առանց պակսելու մինչեւ իր երկրաւոր կեանքին վախճանը: Այսպէս, կրնանք ըսել թէ Ողբերգութիւնը (tragedy) սկսաւ... եւ ի՞նչ վերջապէս այդ ողբերգութիւնը գիւցադնե՞ր գութեան փոխուեցաւ, այդ միմիայն Աստուծոյ շնորհքին գործն էր:

Ներքին պայքար — անդադրում եւ մշտատեւ: Գրիգորի առջեւ կար երկընտրանք մը, — այս պայքարը վերջացնել կամ չարունակել: Բայց ի՞նչ կերպով կարելի էր պայքարը դադարեցնել. — կամ իր ցանկութեանց տեղի տալով եւ գաղտնի մեղքի մէջ ապրելով՝ ինչպէս չառ մը ամուրի եկեղեցականներ փորձելած են ընելու, եւ կա՛մ սքեմը ձգելով եւ ամուսնացած ու աշխարհական կեանքի վերադառնալով: Բայց Գրիգոր մերժեց ասոնց երկուքն ալ, որովհետեւ իր խղճին դէմ էին. ան չուզեց գաղտնի մեղքի ծառայելով կեղծաւոր ըլլալ եւ ոչ ալ իր կուսակիցութեան ուխտին դրժել: Որոշեց չարունակել պայքարը՝ որչափ որ իրեն սուղի նստէր: Գրիգոր ցմահ անկեղծօրէն հաւատարիմ մնացած է իր կուսութեան ուխտին, եւ միշտ յաղթական հանդիսացած՝ մարմնոյ ցանկութեանց վրայ: Սակայն ի՞նչ գնով...: Այդ էր չարունակաբար ճենձերիլ մեղմ կրակի վրայ, միայլ. բայց ոչ թէ աղջկան կամ կնկան մը սիրոյն համար, այլ Յիսուսի սիրովը: Իր կեանքն էր մարմինի խաչումը տեւականապէս: Հետեւաբար պիտի համարձակի՞մ ըսել թէ առիւծներու բերանը ձգուող մարտիրոսէ մը աւելի արժէք ունի իր այդ «կենդանի, բանաւոր պատարագը»: Ուղիղ բնազդով է որ Գրիգոր Նարեկացին սուրբ անուանած են. նա ներքնապէս կը կրէ այդ ախտոցը:

Գրիգոր Նարեկացւոյ այդ ներքին հոգեբանական վիճակը կ'ուզեմ լուսաբանել՝ բաղդաստութիւն մ'ընելով

Պրնեանի «Ճամբորդութիւն» գրքին մէջ նկարագրուած Հաւատարիմին հետ: Վերջինս իր անցեալ փորձառութիւնն իր նորստաց Քրիստիանոս բարեկամին պատմելու ատեն՝ ընդ այլս կը յիշէ թէ երբ հասաւ Դժուարութիւն կոչուած լեռան ստորոտը, իրեն ծեր մը հանգիպեցաւ, որուն անունն էր Հին Աղամ, եւ որ Հաւատարիմին առջարկեց ձգել այդ անկարելի եւ ապարդիւն ճամբորդութիւնը, իրեն հետ գալ իր տունը, ուր ինք երեք գեղեցիկ աղջիկ ունէր կարգուելիք, Մարմնի Յանկութիւն, Աչքերու Յանկութիւն եւ Կեանքի Ամբարտաւանութիւն անուններով, ամուսնանալ անոնց հետ եւ հանգիստ ու երջանիկ ապրիլ: Հաւատարիմ առջի բերան քիչ մնաց որ համոզուէր եւ ճամբէն չեղէր. բայց յետոյ մարդուն ձակաին վրայ յի մէկ նշանէն՝ հասկցաւ անոր ո՛վ ըլլալը, պրծաւ անոր ձեռքէն ու ճամբան չարունակեց: Սակայն դառիկբոր ելլել հաւարտած՝ իրեն հանդիպեցաւ ուրիշ մարդ մը՝ խտապէմ, որ անոր կուրծքին բուռնցք մը իջեցնելով զինք գետին տապալեց, եւ երբ խեղճը կը հարցնէր թէ ինչո՞ւ այդպէս ըրաւ, մարդը, որ Մովսէսն էր (այսինքն Օրէնքը կամ Խղճմտանքը), պատասխանեց. «Ծածկաբար Հին Աղամին հակամիտելուդ համար»: Բարեբախտաբար Գլխած ոմն հասաւ Հաւատարիմին օգնութեան եւ զանի ազատեց անողոք դատապարտիչէն որ քիչ մը նոց զինք պիտի մեռցնէր:

«Դուն ներքին սրտիդ մէջ միտում ունեցար դէպի Հին Աղամը»: Ո՞ր Հաւատարիմը չէ զգացած Մովսէսի (Խղճմտանք) այս տապալող հարուածը: «Նարեկացիին մէջ կ'ապրէր աստուածավախ հոգի մը, ուրուն համար մեղքը աշխարհիս ամէնէն անոնի դրժաբախտութիւնն էր եւ Վերջին Դատաստանի հաշուետուութիւնը՝ ամէնէն իրական եւ անխուսափելի ճա-

կատագիրը»։ (Անանիկեան, էջ 127)։ Գրիգոր կ'երեւի թէ փորձուին անգամ մեղք կը սեպէր եւ կ'ամչնար ինքիրմէն, թէպէտեւ փորձութենէն չէր յաղթուած։ Ուստի ողբերգութիւն էր իր կեանքը։ Փորձութիւններ, հակում դէպի մարմինը, մեղքի խոր գիտակցութիւն, իրական կամ երեւակայեալ մեղքերու զգացումով տուայտիլ, ամօթ զգալ. սակայն հաւատքի, միանգամայն եւ Քրիստոսի սիրոյն գիտակցութիւնը՝ որ մարդը «յաղթականէ աւելի» կ'ընէ։ Ահա Գրիգոր Նաւեկացիին պայքարի կեանքը շարունակաբար։

Եւ իր աղօթքները մարտնչումի այս կեանքին էական մասերն են։ Ամէն օր ներքին ստիպում կը զգար ի նորոյ ապաշխարելու, աւելի աղօթելու, խոնարհելու, Աստուծոյ առջեւ թափելու իր խոստովանութիւնները։ Այսպէս, ինչպէս Անանիկեան լաւ կը գիտէ, «Նարեկացին օրէ օր իր շարադրած այս մաղթանքներուն վրայ հատ մըն ալ կ'աւելցնէ, նախորդ օրուան թախանձագին արտասուածութիւնը հեծութիւնը կը կրկնէ, եւ Աստուծոյ դուռը ափ կ'առնէ՝ Անոր հետ սիրտ սրտի խօսելու համար»։ (Յիւ. Տեյ. էջ 130)։ Այսպէս Աղօթամատեանին մէջ գլուխներ իրարու ետեւէ կը շարունակ միշտ միեւնոյն հանդիսաւոր վերատառութեամբ. «Վերստին յաւելուած, զրկին հեծութիւն, նորին Հսկողի առ Նոյն՝ աղերս մաղթանաց բանի։ Ի խորոյ սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»։ Այսպէս յաջորդաբար կը տողուն «յանցապարտ ամօթահարի մը հոգեբանական մանկունակ շարժումներու այնքան բնական նկարագրութիւնները»։ (Սալատուրեան, էջ 110)։

Կը կրկնենք թէ Աստուծոյ շնորհքն էր միայն որ ողբերգութիւնը զիւցաղներգութեան փոխեց։ Աղօթամատեանը Նարեկացոյն ինքնակենսագրութիւնն է,

ներքին կեանքին պատկերը։ Բայց ոչ թէ «հիւանդոտ», ինչպէս շատեր կը կարծեն, այլ զիւցաղնական մարտնչումի պատկեր մը, յաղթերգութիւն մը իր պայծառ ոգիով, իր վսեմ թռիչքով եւ իր հոյակապ կառուցուածքով»։ (Սալատուրեան, էջ 115)։ Հոս պատկերացուածը յաղթող կեանք մըն է, անբասիր կենցաղը մէկուն՝ որ Աստուծոյ վախովը զինուած, կրնայ զսպել իր կիրքերն ու ցանկութիւնները, իր անձը մաքուր կը պահէ աշխարհէ, միանգամայն մնալով միշտ խոնարհ, միշտ բարի, միշտ պատրաստ օգնելու եւ ծառայելու, անձին դէմ անողոք, բայց ուրիշներուն հանդէպ լայնասիրտ եւ թոյլատու։ «Նարեկացիին մեծագոյն արժէքը ո՛չ իր գիտութեան եւ ոչ ալ իր զբոսական ձիրքերուն մէջ կը կայանայ, այլ իր անստղծ նկարագրին մէջ»։ (Անանիկեան, էջ 127)։

Եւ Աղօթամատեանն իր հոգեւոր ազդեցիկ ոյժը կը ստանայ հեղինակին անձնաւորութենէն. անիկա անկեղծ արտայայտութիւնն է մեղքէ զզուող մաքրասէր հոգիի մը ներքին իրական մարտնչումներուն։ Գրիգոր Նարեկացին ամէն օր իր անձը խաչելով եւ մեղքի ստուերէն իսկ խորշելով, «իւր իրական կամ երեւակայեալ մեղքերու զգացումովը տուայտելով» իրաւունք կը չահէր նաեւ «իւր աղօթքներուն մէջ՝ մեղաւոր մարդկութեան անունով քահանայաբար խօսելու»։

Իր վճարած գինն ալ տեսնենք։ Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Նարեկացին վախճանեցաւ 60 տարեկան հասակին մէջ։ Սխալ է։ Ոմանք կը խորհին թէ 65, իսկ ուրիշներ՝ թէ 55 տարեկանին մեռաւ։ Ասոնք ալ սխալ են։ Ժամանակագրական հաշիւներու մէջ սովորաբար Օրմանեան չափ վատահելի առաջնորդ մըն է, եւ ըստ իւրեան՝ «Աղօթամատոյց գրքին վերջանալէն միայն տարի մը ետքը եղած է Գրիգորի մահը»։

(Ազգապատում, էջ 1183): Նա իր հաշիւին մէջ կը հիմնուի Յայսմաուրքի տուիքին վրայ ուր Նարեկացիին մահը կը դրուի հայկական ՆՄԲ թուականի Մեհեկի 21ին. ինք կ'ըսէ թէ ասիկա չարժական տոմարով կը համապատասխանէ 1003 Հոկտեմբեր 7ին, իսկ հաստատուն տոմարով՝ Փետրուար 27ին: (Անդ, էջ 1181): Շատ տարբերութիւն չ'ըներ: Գրիգոր Նարեկացին, համեմատաբար խօսելով կանուխ մեռած է, հազիւ 51 կամ 52 տարեկան: Արդեօք այդ ներքին հոգեկան պայքարը դեր չունեցա՞ւ իր կեանքը կարճեցնելու: Բայց եւ այնպէս կարճ ալ ըլլայ, յաղրական կեանք մը ապրեցաւ, եւ կենաց պսակն ընդունած է Փրկչին ձեռքէն: «Եւ մեռած ըլլալով տակաւին կը խօսի»: Մարմինը թաղուեցաւ նոյնիսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը՝ ինչպէս ըսինք՝ Ս. Սանդուխտ էր, բայց անկէ ետքը Ս. Գրիգոր ալ սկսաւ կոչուիլ:

Դ.

Ոմանք զուցէ պիտի առարկեն թէ կ'արժէ՞ր հին դարերու մարդու մը վրայ, այն ալ վանականի մը վրայ, այսչափ խօսք երկարել: Բայց Նարեկացին իր դարուն հոգեւոր կեանքին ամէնէն ցայտուն ներկայացուցիչն ըլլալէ զատ, ինչպէս Անանիկեան ուղիղ կերպով կը դիտէ, «անցեալին չի պատկանիր, որովհետեւ կրօնքը դեռ չէ մեռած Հայութեան հոգեւոյն մէջ»: (էջ 152): Իսկ ես պիտի ըսեմ թէ իր կեանքը թանկագին պատգամ մը ունի այսօր մեր դարու երիտասարդներուն: Ի՞նչ է այդ պատգամը որ կուգայ ձեզի իր Փրկչին հաւատարիմ հետեւող այդ մարդուն կեանքէն: Սա է. «Բաջ եղէք, ես աշխարհի յաղթեցի, իմ չըրջանակիս մէջ, իմ դարուն միջավայրին համեմատ: Ինծի հետեւող եղէք դուք ալ ձեր միջավայրին մէջ,

ձեր տարիքին ու պարագաներուն համեմատ»: Սիրելի երիտասարդներ, կարգացէ՛ք Նարեկը, գոնէ աշխարհաբար Նարեկը, որ մեզի կը մատուցուի այսչափ գեղեցիկ զոյգ թարգմանութիւններով: Ներշնչու՛մ ստանանք անկէ ներքին պայքարին մէջ յաղթելու համար, առնենք թէ՛ զրական վայելում եւ թէ՛ հոգեւոր անունդ. եւ ինչո՞ւ չէ, ստանանք բժշկութիւն ալ հոգեւոյ եւ մարմնոյ: Կարգանք նաեւ Աստուածաշունչը, որ Նարեկացիին մշտական ներշնչումին աղբիւրն էր:

ԱՂՈԹՔ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՆ

ՆԱՐԵԿԻ ԲԱՆ Լ.Դ. Բ

Վ.ՂԱԶԵՄ ԶԱՆՓՈՓՈԽԵԼԻ,

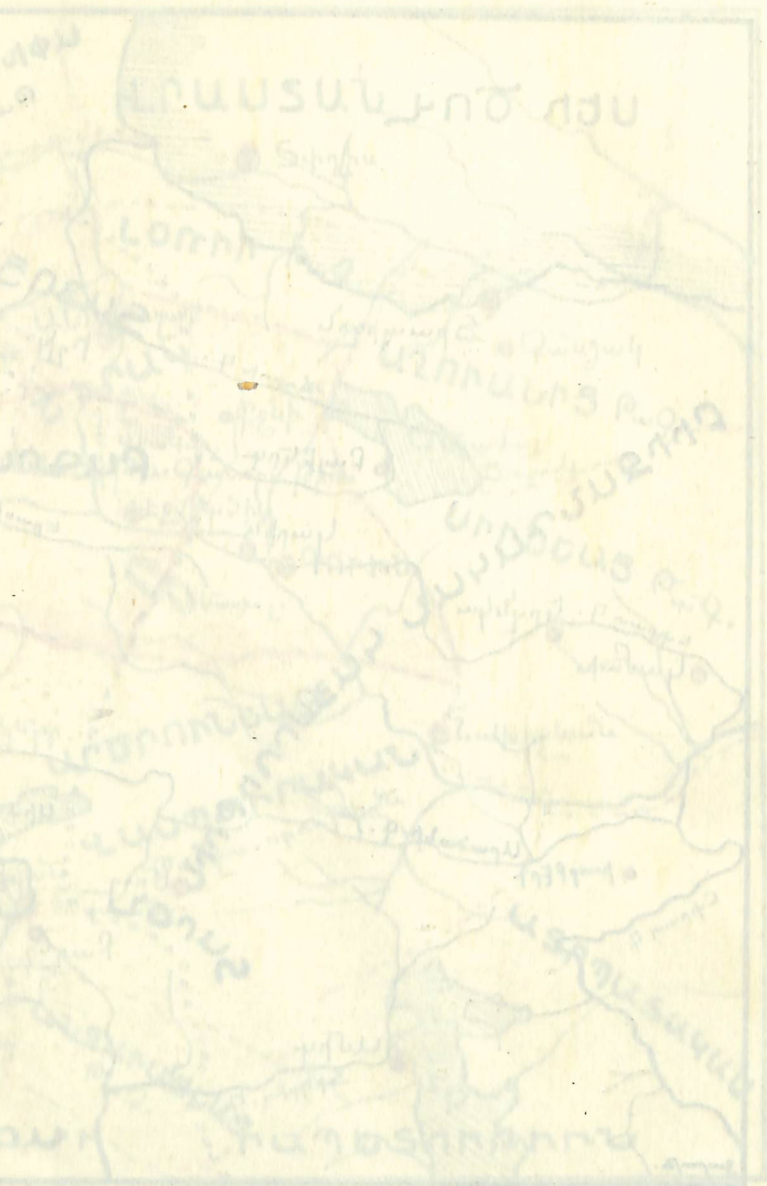
Ո՛վ ամենակարող, հզօր Հոգի, կ'աղաչեմ Բու անվորիտիւնի Տէրութեանդ. զրկէ՛ Բու քաղցր ցօղդ, ու բազմապարգեւ ողորմութեանդ՝ զամէնքը հոխացնող շնորհներն առատածնունէ՛ թէ՛ անծիս եւ թէ՛ մտքիս որ կ'իշխէ զգացումներուս ազդումին վրայ: Եւ հերկէ՛ բանական արտը մարմնեղէն կարծրացած սրտիս որ ընդունակ ըլլայ հոգեւոր սերմդ արգասաւորելու: Մեր մէջ ծաղկած ու անած պարգեւներուն ամէնքն ալ կը պարտինք Բեզի, որ ամենիմաստ էութիւնն ես եւ առաքեալներ կը ծնունդդ, մարգարէներ կը ներշնչես, վարդապետներու կը սորվեցնես, համբեր կը խօսեցնես եւ խուլերու ականջը կը բանաս, ինչպէս որ Բու ազգակիցդ՝ Հօր Էակիցը՝ Սնդրանիկ Որդին ասոնց ամէնքը Բու գործակցութեամբդ իրազործելով, Բեզ Հօր իսկութեան հաւատարակից Աստուած քարոզեց: Ինծի մեղաւորիս ալ շնորհ ըրէ՛ որ համարձակութեամբ խօսիմ աւետիս տուող Աւետարանիդ կենդանութիւն

տուող խորհուրդներուն վրայ. Բու շունչովդ գրուած
կտակարաններուն անհուն ասպարէզին հետեւի՛մ
մտքի արագաթռիչ ընթացքով:

Եւ երբ Դիրքը մեկնելու համար բեմին մօտե-
նամ, Բու գթութիւնդ կանուխէն թող հասնի, նոյն
պահերուն ինծի ներշնչելով արժանաւորը, պիտանի
եղածները ու քեզի հանելի եղածները, Բու Աստուա-
ծութեանդ փառքին ու գովեստին եւ Ընդհանուր Եկե-
ղեցւոյ կատարեալ շինութեան պահպանումին համար:
Եւ ամէնուն մօտ եղող աջդ իմ վրաս կարկառէ՛ ու
գորացո՛ւր զիս Բու գթութեանդ շնորհովը: Փարատէ՛
մթութեան ու մոռացկոտութեան մշուշը միտքէս,
անոր հետ մեղքի խաւարն ալ անհետացնելով, որ-
պէսզի այս երկրաւոր կեանքէն դէպի բարձրերը վե-
րանամ մտքիս իմացականութիւնովը: Բու Աստուա-
ծային գիտութեանդ պայծառ հրաշքներուն լոյսը կըր-
կին ծագեցո՛ւր իմ մէջս, ո՛վ Հգօր, որպէսզի արժա-
նի ըլլամ կատարելու եւ այնպէս սորվեցնելու, եւ
բարի օրինակ դառնամ աստուածասէր խողներուն: —
Ամենակալ Հօր, եւ Անոր Միածին ու բարերար Որդ-
ւոյն հետ, ամէն բանի մէջ ամէն տեսակ փառք մա-
տուցուի Բեզի, հիմա եւ մինչեւ անվերջ յաւիտենա-
կանութիւն: Ամէն:

[Ամեն փարոյից շաւ կ'ընէ երբ իր փարոյը սերտե-
լու ւսեւն եւ ղեւն եղելի տասց այս աղօթքը մատուցեալ
եւ նուիրեալ հոգիով կարդայ կամ արտասանէ:]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0429003

2 m.

16859